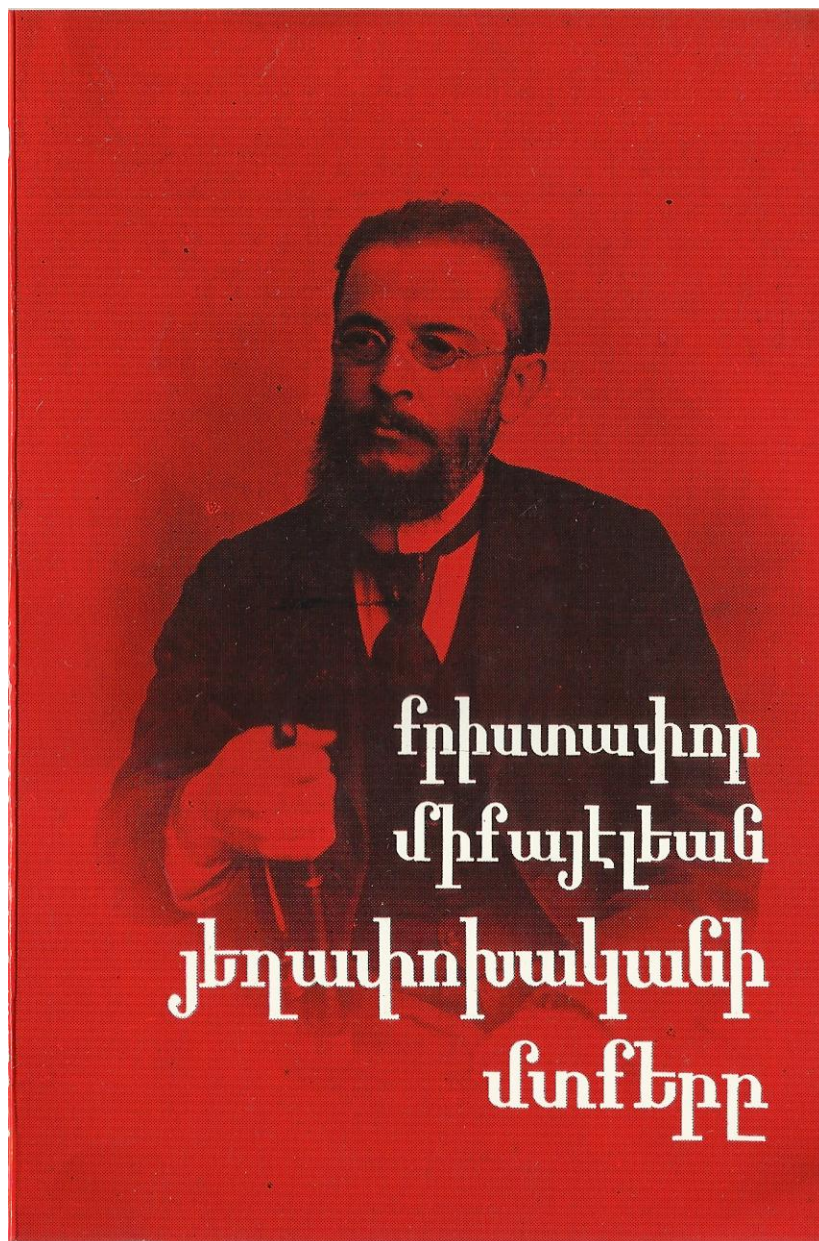






ՄԱՏԵՆԱՀԱՐ
Հ. Յ. Դ. ՋԱՌԱՐԵԱՆ
ՈՒՍԱՆՈՂԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ

ԹԻԻ 1

ՔՐ. ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆԻ Մ Տ Ք Ե Ր Ը



ԱՄԲՈՒԱՅԻՆ ՏՐԱՄԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՉԱՐԻՔ
ՄԻՈՒԹԻՒՆ ԹՈՒՐՔԵՐԻ ՀԵՏ
ՀԱՅ-ՔՐՏԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
ԿՈՎԿԱՍԱՀԱՅԻ ՏԱԳՆԱՊԸ

Դ. ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՊԵՅՐՈՒԹ

1981



ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆԻ ՎԱՀԷ ՍԷԹԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ



Քրիստափոր Միքայելեան

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Երրորդ տպագրութեամբ մը լոյս ընծայելով Քրիստափոր Միքայէլեանի յօդուածներու հաւաքածոն, ծանօթ՝ «Յեղափոխականի մտքերը» ընդհանուր խորագրով, չենք առաջադրեր բերել հրատարակչական նպաստ մը, անմիջականօրէն, մեր նորագոյն պատմութեան եւ քաղաքական մտքի ճանաչումին: Այլ հարց՝ բազմաթիւ երկեր կան, հրատարակուած եւ սպառած, կամ տակաւին ցըրուած պարբերական մամուլի հաւաքածոներու մէջ, եւ որոնք կը սպասեն հրատարակութեան: Մասնագիտական այդ աշխատանքին իրագործումը, անշուշտ, մեզի չ'իյնար: Մեր մատենաշարը, իբր քաղաքականօրէն կապմակերպուած ուսանողներու կազմի մը նախաձեռնութիւն, պիտի ձգտի ուսանողներու, եւ առհասարակ երիտասարդութեան տրամադրութեան տակ դնել քաղաքական մտածողութեան աղբիւրներ, նախատարրեր. այդ պատճառով իսկ՝ կը ծրագրենք վայն դնել աւելի այլապան ընտրութեան մը հիման վրայ, փորձելով աւելի լայնօրէն դարմանել հայ կեանքէն ներս, նաեւ՝ երիտասարդութեան մէջ տիրող քաղաքական թերաճութիւնը:

Այս շարքին մէջ ուրեմն տեղ պիտի գտնեն, անտիպ բնագիրներու եւ թարգմանական երկերու

կողքին, որոշ թիւով վերահրատարակութիւններ՝ հայ քաղաքական մտքի ներկայացուցչական երկերէն:

Քրիստափոր Միքայէլեանի յօդուածներու այս հաւաքածոյին կցուած կը պահենք Փիէռ Քիյարի յառաջաբանը, վաւերագրական եւ նոյն ատեն Ֆարդկային խոր արժէքով վկայութիւն մը՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան գլխաւոր հիմնադիրին մասին: Կը կցենք նաեւ Բ. հրատարակութեան «երկու խօսք»ը, նոյնպէս իր վաւերագրական արժէքին համար: Եւ կը դիմադրենք այն փորձիչ ինքնաթելադրանքին, որ մեզ պիտի մղէր, ընդարձակ ներածականով մը, փնտռելու տեղն ու արժէքը գործին, այս անգամ՝ մեր ժամանակին մէջ: Դաստիարակչական անմիջական ծառայութեան մը ձգտող հրատարակչական մեր աշխատանքով կը նախընտրենք երիտասարդ ընթերցողը ձգել ազատ, այս փաստաթուղթերուն հետ դէմ առ դէմ: Ուրիշ հարց՝ նման փորձ մը պիտի ենթադրէր չափազանց լուրջ եւ պատասխանատու աշխատանք, մասնաւորաբար այսօր, տասնամեակի մը սեմին, որ կը խոստանայ հարուստ ըլլալ հայ յեղափոխութեան եւ Հայ Դատի պատմութեան մէջ արժէքներու վերահատումներով: Այս բոլորը յանձնառու երիտասարդութեան կողմէ պէտք է դիմաւորուին պինդ ու լի փաստացի ծանօթութիւններով եւ համապատասխան պատրաստութեամբ:

Հ. Յ. Դ.

ԶԱԽՎՐԵԱՆ ՈՒՍ. ՄԻՈՒԹԻՒՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

(Բ. հրատարակութեան առիթով)

Հայ յեղափոխական գրականութեան մէջ Քրիստափոր Միքայէլեանի յօդուածները առանձին տեղ են գրաւում: Հայերէն շատ քիչ գրքւածք կայ — գուցէ Ռաֆֆիի վէպերը եւայլն — որ այնքա՛ն զօրաւոր տպաւորութիւն գործած լինին ժամանակակից երիտասարդութեան մտքին վրայ, որքան «Ամբոխային տրամաբանութիւն»ը:

Պէտք է յիշել, թէ ի՛նչ ժամանակ էր լոյս տեսնում «Ամբոխային տրամաբանութիւն»ը: Ընդհանուր, զանգուածային կռտորածներ Պոլիսէն սկսած մինչեւ Վասպուրական, դիւանագիտական անյաջողութիւններ ու ծայրայեղ յուսալում: Հայ հասարակութիւնը ապրում էր վհատութեան և բարոյալիման ծանր տագնապ: Սկսուել էր պատասխանատուների որոնումը, եւ ի հարկէ, քա-

րերը, առաջին հերքին, քափում էին յեղափոխականների գլխին: Բորբոսած խռիմութիւնը՝ կապուած ֆալֆեմի եսամոլութեան մտրին, պատեհապաշտութեան ու համակերպութեան իմաստութիւնն էր որոտում: Հայ յեղափոխական շարժումը ապրում էր իր առաջին ծանրագոյն տագնապներէն մէկը:

Եւ այս գաղջ ու տամուկ մթնոլորտում, յանկարծ, ուժգին որոտի պէս, հնչեց Քրիստափորի սքափեցնող ձայնը. «Յարատե՛ւ կոհւ»: Սուր ու խորաքափանց դիտողութեամբ, հարուստ փաստերով ու պոզպատէ տրամաբանութեամբ՝ նա սպանիչ ֆննադատութեան ենքարկեց «Ամբոխային տրամաբանութեան» հերոսներին եւ ցոյց տըւեց, որ հայ յեղափոխական շարժումը ո՛չ միայն բնական էր, ո՛չ միայն անխուսափելի, այլեւ անհրաժեշտ էր ու ցանկալի: Եւ ամառուայ տօքին տեղացող յորդառատ անձրեւի պէս «Ամբոխային տրամաբանութիւն» շարքը մաքրեց ու պայծառացրեց հայ կեանքի հեղձուցիչ մթնոլորտը: Քրիստափորի այդ գլուխ գործոցը դարձաւ այնուհետեւ մեր երիտասարդութեան հաւատոյ հանգանակն ու ներշնչման աղբիւրը:

Այսօր էլ դեռ «Ամբոխային տրամաբանութիւն»ը, ինչպէս Քրիստափորի միւս յօդուածները, լիքն է կենդանի այժմէականութեամբ: Մեր օրերի «ամբոխն» էլ «տրամաբանում» է այնպէս, ինչպէս «տրամաբանում» էր իննսնական քուա-

կանների վերջին: «Պատմական չարիք» ոչնչով չի քուլացած եւ այսօր: Հայի «Յանելեալ արիւնը» շարունակում է հոսիլ անընդհատ: Ներկայ սերնդին էլ յուզում են այն խնդիրները, որոնցով յուզում էր Քրիստափորի սերունդը: Այդ պատճառով «Յեղափոխականի մտքեր»ի վերհրատարակութիւնը միայն պատմական հետաքրքրութեան արդիւնք չէ, այլ եւ գործնական պահանջ:

Քրիստափորի յօդուածները սկզբնապէս հրատարակուեցին «Դրօշակ»ում, մեծ մասամբ, իբրեւ խմբագրական, անստորագիր: «Ամբոխային տրամաբանութիւն»ը տպուեց «Դրօշակ»ի 1899 թ. 5, 6, 8 եւ 1900 թ. 2, 3, 4 համարներում: Ապա լոյս տեսաւ առանձին գրքով, Ելլէն ծածկանումով, Հ. Յ. Դ. մատենաշարի հրատարակութեամբ ժընեւում: Իսկ 1909 թուին «Պատմական չարիք»ի հետ միասին, վերհրատարակուեց Պոլսում, իբրեւ Հ. Յ. Դ. Ազատութեան Մատենաշարի թիւ 6:

«Պատմական չարիք»ը առաջին անգամ տըպւեց «Դրօշակ»ի 1900ի թիւ 6, 9 եւ 1901ի թիւ 3, իբրեւ առաջնորդող յօդուած:

«Միութիւն քիւրճերի հետ»ը՝ «Դրօշակ»ի 1900ի թիւ 8ում:

«Հայ-ֆրտական յարաբերութիւնները»՝ «Դրօշակ»ի 1901ի թիւ 4 եւ 5ում:

«Կովկասահայ տագնապ»ը՝ «Դրօշակ»ի 1903ի թիւ 7ում:

Քրիստափորը ելեքական մահից յետոյ, այս բոլոր յօդուածները ամփոփուեցին մի հատորի մէջ եւ 1906 թուին հրատարակուեցին Հ. Յ. Դ. Մատենաշարի շարքում: Գրքային կցուեց Քրիստափոր Միքայէլեանի լուսանկարը եւ կենսագրութիւնը՝ գրուած Փիէա Քիյարի ձեռքով:

Ներկայ հրատարակութիւնը հարազատ կըրկնութիւնն է «Յեղափոխականի մտքեր»ի առաջին տպագրութեան եւ ոչ Քրիստափորի գրուածքների ամբողջական հաւաքածուն: Ամբողջական հաւաքածուի հրատարակութիւնը վաղուց արդէն զգացուած, բայց մեր պայմաններում դժուար իրագործելի պահանջ է: Եւ Քրիստափորի, եւ Զաւարեանի ու Ռոստոմի գրուածքները ցրուած են զանազան քերթերում կամ մնում են պահուած կուսակցական եւ սոցիալական դիւանների անյայտութեան մէջ: Անհրաժեշտ է ժամանակ, առանձին յարմարութիւններ ու նիւթական միջոց այդ բոլորը յայտնագործելու, ի մի հաւաքելու, համեմատելու եւ հրատարակութեան տալու համար: Ո՞ր եւն այդ յարմարութիւններն ու միջոցները:

Բացի հաւաքածուի մէջ մտած յօդուածներից, Քրիստափորը 1899 թ., թիւ 1 եւ 2 «Դրօշակ»ներում նւնի երկու խմբագրականներ՝ 1898-1899 թ. տարեկան տեսութիւն, որ սկսւում է «Հայի համար վաղուց է նոր Տարի չկայ» խօսքերով: «Դրօշակ»ներում կան եւ նրա կազմած մի

հանի մանր տեսութիւնները. կենսագրականներն
ու լուրերը:

Քրիստափորի գրական ժողովագութեան տե-
սակէտից վերջին աստիճանի ազդեալութեամբ են եւ
նրա ձեռնով գրուած գեղարցումներն ու նամակ-
ները: Ջգայուն, բայց միաժամանակ եւ հզօր ի-
մացականութիւն, օժտուած աշտակարգ յստա-
կատեսութեամբ. աննկուն տրամաբանութեան ու
կամքի տէր, անհուճօրէն լռատես ու հաւատա-
ցող, գործով յարստեւ. զարմանալիորէն աշխա-
տունակ, բժախնդիր դէպքի իր խօսքը — ահա
Քրիստափորը իր գրութիւնների մէջ: Գիտեցէ՛ք
նրա ձեռագիրը — մէկ տող չկայ, որ մի հանի
անգամ ուղղուած. ջնջուած ու սրբագրուած չի-
նի: Բառեր են պատահում, որ մի հանի անգամ
գրուել ու ջնջուել են գրում ու անցնում է, նո-
րից վերադառնում, փոխում ու փոփոխում է.
գրած բառը ջնջում՝ վերն է գրում. այս էլ է ջրն-
ջում՝ տակն է գրում, սրտ վրայ էլ գիծ փաշում՝
կողքին է գրում: Նրա մանր հատիկ հատիկ շար-
ուած բառերը այնքան գրուած ու ջնջուած են, որ
ձեռագիրները յաճախ սողերի ու բառերի խառ-
նաշփոթ լաբիրինթոսի են վերածուած: Մի բան,
որ եթէ մի կողմից տարագոյց է մտքի ստեղծա-
գործութեան ծանր երկունքի, միւս կողմից վկա-
յութիւն է հեղինակի դէպքի գրուած խօսքը ու
ծած անսահման յարգանքի:

Ներկայ հատորի նպատակն է տալ ընթերցող
լայն հասարակության ձեռք մեր ժամանակների
մեծագույն յեղափոխական-հրապարակագրի գոր-
ուածքները: «Ամբոխային տրամաբանության» եւ
«Յեղափոխական մտքեր»ի նախորդ սպագրու-
թիւնները վաղուց արդէն սպառուած են: Նոր սե-
րունդը գրեթէ ծանօթ չէ նրանց: Այս հրատարա-
կութիւնը կը լրացնէ այդ բերին: Աւելին՝ բոզ-
նում ենք ապագային:

Աբէնք, 1931



Քրիստափոր Միքայելեան եւ Սիմոն Զաւարեան
(Փընեւ, «Դրօշակ»ի խմբագրութեան բակը)

ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ

Քրիստափոր Միֆայէլեանը, — «Մեր Քրիստափորը», ինչպէս որ յարգանքով, հպարտութեամբ ու գորովով կոչում էին նրան իր աշակերտներն ու հայ մտերիմները եւ այն եւրոպացի բարեկամները, որոնց նա պատիւ արեց իր ամենաքանկազին խոհերից մի բան վստահանալու — նա՛, Քրիստափոր Միֆայէլեանը, մեռաւ Սոփիայի մօտերը, 1905ի Ապրիլին, ողբերգական հանգամանքների մէջ, մի ժամում՝ նմա՛ն իր կարնատեւ կեանքի բոլոր ժամերին, երբ նա՛ ինչպէս միշտ, անյայտութեան մէջ ու լռելեայն, կոռում էր յեղափոխական գործը:

Եթէ վաղանցուկ մահկանացուից յետոյ գաղափարները չմնային կենդանի, կորուստը անգիտ կը լինէր յեղափոխութեան եւ հայկական դատի համար: Սակայն գաղափարները այնպիսի գորութեամբ էին մարմնացել նրա անձնաւորութեան մէջ եւ այն տեսակ շառաւիղներ սփռել, որ իր անյայտանալուց յետոյ էլ՝ նրանմ ապրում են հաւատարիմ յուշերի մէջ եւ ի հարկին՝ մեզանից իւրաքանչիւրին կը ներշնչեն կորով՝ շարունակե-

լու նրա աշխատանքը, այնպէս՝ ինչպէս ինքը կը ցանկանար, եւ իրականացնելու, նայած ժամանակին, անհրաժեշտ ձեռնարկներն ու ծրագիրները:

Քրիստափոր Միֆայէլեան, «Մեր Քրիստափորը»: Երբե՛ք պիտի չմոռանամ աշնանային այն օրը, 1900 թուին, երբ նա ինձ այցելութեան եկաւ՝ «Pro Armenia»-ի հրատարակութիւնից մի ֆանի ամիս առաջ, եւ մենք առաջին անգամ հանդիպեցինք իրար, Պուրկոյնի մի փոքրիկ գիւղում: Թէեւ անծանօթ՝ իր առաջին խօսքերից եւ առաջին հայեացքից՝ նա տիրաբար իշխեց իր խօսակցին: Այդ փոքրիկ, քուկակազմ մարդը, շփոթաշլուծով, որ՝ հակառակ իր ակնշուն մագերին՝ դեռ տարիփաւոր չէր եւ պահպանել էր մանկական աչքերի յստակութիւնը, խօսում էր մի ձայնով՝ միաժամանակ մեզմ եւ խոպոտ, համոզիչ եւ հրամայական: Նրա տեղոյն կերպարանքը, հիւծուած՝ երկար, անանձնական տառապանքից, ցաւագինօրէն յայտնում էր, որ նա զգացել ու կրել է իր հալածական եւ մարտիրոսացած բոլոր եղբայրների տանջանքները եւ որ նա արիւն էր քորել բոլոր նրա՛նց վերքերով եւ լացել նրա՛նց արցունքով: Սակայն այդ դէմքը ասում էր եւ այն, որ ինքը նրանցից չէ, որոնք ընկնում են տանջանքի առջեւ, եւ իրայինների դէմ գործուած ամէն մի ռնիք արծարծում էր նրա մէջ հաստատուն վնիռ՝ բնաւ չենթարկուելու

դառն մակատագրին եւ պատրաստել աւելի լաւ
օրեր՝ տրամադրելի բոլոր միջոցներով, սկսած
ամենախաղաղամիտ եւ խորաքափանց բանակա-
նութիւնից, մինչեւ անխուսափելի բռնադատու-
մը, երբ այլեւս չկայ ուրիշ միջոց:

Եւ այնտեղ, խաղաղ հովիտի բարձրութեան
վրայ, ուր երեկոյեան մութը իջնում էր եղեւնու
անտառների եւ արդէն քափուր դաշտերի վրայ՝
Միֆայէլեանի հոգին դրոշմուեց իմ մէջ: Ու այ-
նուհետեւ՝ մօտիկ լինէր մա քէ հեռու, եւ հայ-
կական դատին վերաբերմամբ ոչինչ չեմ ասել,
ոչինչ չեմ գրել, ոչինչ չեմ արել, առանց հարցը-
նելու ինքս ինձ, քէ ի՞նչ կը մտածէր մա՝ ա՛յս
խօսքի, ա՛յս մախաղասութեան այս արաբքի մա-
սին...

Ահա նրա կեանքը՝ շատ համառօտակի:

Նա ծնունց 1859ին, Կովկասի մի աւանում,
Վերին-Ագուլիս, այսինքն հին Արարատեան մա-
հանգում՝ լի պատմական յիշատակներով, Մասի-
սի դիմաց, որ արեւմտեանները Արարատ են կո-
չում, Արաքսի մօտ, որ մահապետն է հայկական
գետերի, եւ մանկութիւնը անցկացրեց հայրենի
ջրերի եւ առասպելական լեռների միջեւ:

Շրջապատուած պարտէզներով, այգեւէտ,
լաւ ռոռգուած, Ագուլիսը շնորհում էր ուղեւոր-
ներին մի յանկարծադէպ հրապոյր իր գեղածի-
ծաղ տներով եւ մաքուր փողոցներով, մի տեսակ

սփանչելիք փարփարուտ շրջապատի մէջ: Հագ-
նուդէպ սփանչելիք նոյնպէս եւ իր մտաւոր կըր-
քութեամբ. — գիւղացիները՝ ուսումն առած,
նոյնքան եւ գուցէ աւելի քան ուրիշ հայ գիւղե-
րում: Ամէն ոք գիտէ, թէ ամենագարգացած, լա-
ւագոյն հայերն որպիսի՝ յափշտակութեամբ նը-
ւիրուեցին ժողովրդական կրքութեան գործին, —
նոյնիսկ տարրական դպրոցների պաշտօնախմբե-
րը բաղկացած էին լաւագոյն մարդկանցից, հա-
մարեա բոլորն էլ աշխարհական, գերագոյն հըս-
կողութեամբ էջմիածնի կաթողիկոսի, որ պա-
տասխանատու է ցարի կառավարութեան առ-
ջեւ...

Իւրաքանչիւր գիւղ, ինչպէս Ագուլիսը, եւ-
րոպական կրքութեան կենտրոն էր: Քրիստա-
փորի հայրը, երկրագործ, նրան տուեց տարբա-
կան ուսումնարան եւ երեխան դըստով սովորածը
լրացնում էր ընտանիքի մէջ, կիսանահապետական
բայրեքի շրջանում: Երբ նա դարձաւ 11 տարե-
կան, տնեցիք մի մեծ գործում կայացրին, — բա-
ժանուել նրանից որպէս զի նա կարողանայ Թիֆ-
լիսում միջնակարգ ուսում առնել: Հանապար-
հորդութիւնը երկար էր, տասն օր, հրովհետեւ
ոչ երկարուղի կար, ոչ կառք: Եւ այս ուղեւո-
րութիւնը հանդիսացաւ իբրեւ մի կարեւոր դէպք
իր մերձաւորների եւ ողջ գիւղի համար, ինչպէս
այն՝ երբ մէկը գնում է համալսարան կամ Եւրո-
պա, աւելի ազատ եւ աւելի փառափափիր:

Աշակերտ Թիֆլիսի ուսուցչական դպրոցի՝ Քրիստափոր Միֆայելեանը շնորհիւ իր հոգեկան կազմի, որ բաց էր ամէն նոր գաղափարների եւ ամէն յանդուգն վնիռների առջեւ, յարեց ռուս նորածիլ յեղափոխութեան եւ սոցիալիստական շարժման։ Յետոյ, երբ ձեռք բերեց աւարտման վկայական, վերադարձաւ իր ծննդավայրը՝ որպէս դպրոցական ուսուցիչ, եւ նոյն միջոցին՝ երբ ուսուցանում էր աշակերտներին տարրական գիտութիւններ, նա մասնակից էր անում այլ մարդկանց, — իր ընկերներին եւ իրենից տարիաւորներին, — ա՛յն գեղեցիկ մտքերին, զորս ինքը իւրացրել էր, եւ այն օրումանից ահա սկսեց իր փրփականտը ժողովրդի մէջ։

Այդ միջոցին տեղի ունեցաւ մի ծանր դէպք։ 1885ին բիրտ ռուսացումը յաջորդեց նախկին համբերողութեանը. — առաջին անգամ ռուս կառավարութիւնը փակեց բոլոր հայ դպրոցները եւ այսպիսով հազարաւոր երեխաներ՝ տղայ-աղջիկ՝ զրկուեցին ուսումից։ Անձնական փորձով գիտեմ, թէ ինչքա՛ն վառ է ուսանելու տենչը հայ փոքրիկների մէջ, մանաւանդ ժողովրդական խաւերում։ Ագուլիսի եւ այլ բազմաթիւ գիւղերի երեխաները՝ զրկուած դպրոցից՝ արտասուք էին թափում տանը եւ փողոցներում, իսկ զայրացած ընտանիքները արդէն նզովք էին կարդում ցարի բռնակալութեանը։ Քրիստափոր Միֆայելեանը խորապէս ցնցուեց անցած-դարձածից, իր բոլոր

տեսածից, եւ ինքը՝ որ ռուսական յեղափոխութեամբ էր տարուած, ամբողջապէս նուիրուեց տառապող հայերի դատին:

Նա վնոեց նախ լրացնել իր ուսումը եւ դըպրոցների փակումից յետոյ գնաց Մոսկուա, ուր նա նուիրուեց յատկապէս քաղաքատնտեսութեան և ընկերաբանութեան ուսումնասիրութեան և խելամուտ եղաւ մարքսիզմի բարձր դիալեկտիկային: Միաժամանակ նա հիմնեց հայ ուսանողների մի շրջան, ուր բոլորը պատրաստուիմ էին ապագայ գործունէութեան եւ իր պարգութեամբ, վարդապետութիւնների լայնութեամբ եւ անընկնելի եռանդով նա ձեռք բերեց իր ընկերների մէջ մի դիրքաւ ընդունելի եւ հաւանելի հեղինակութիւն: Նա վերադարձաւ Կովկաս 1888ին, ա՛յն միջոցին, երբ խմորում էր մտաւոր եւ յեղափոխական մի ուժգին շարժում քրքահայերի օգտին: Նա անմիջապէս նետուեց այդ հոսանքի մէջ ու մի քանի ընկերների հետ յղացաւ միտք՝ հիմնելու յեղափոխական մի մեծ կուսակցութիւն — Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը, ունենալով իր բեր օրգան՝ «Դրօշակ»ը:

Տաս տարի շարունակ, Կովկասում, շրջապատուած ամէն տեսակ նեղութիւններով՝ նա եղաւ Դաշնակցութեան հոգին: Առաջին անգամ բանտարկուելով Թիֆլիս, աքտրուելով մի տարի Պետարպիա եւ կրկին բանտարկուելով Բագու 1895ին, նա հայկական դատին նուիրեց այն բո-

լոր դադարները, որ ուս ոստիկանութիւնը տա-
լիս էր նրան՝ խուզարկութեան, բանտի եւ աֆ-
սորի միջեւ: Քաշֆշուած, հալածուած տեղական
իշխանութիւններից, ընտանեկան բաւական ծանր
բեռը վզին, նա նուիրում էր փրոփականտին ո՛չ
միայն իր ժամանակն ու ուժերը, այլեւ այն դրա-
մական միջոցները, որ կարողանում էր ձեռք բե-
րել լրացրական աշխատանքով:

Իր տունը՝ յեղափոխական օճախ էր, որտե-
ղից դուրս էին գալիս պատուէրի խօսքեր, ուր
մարդիկ գալիս էին խորհուրդ հարցնելու՝ ազա-
տօրէն ընտրուած պարագլխից, որ իր հեղինա-
կութեամբ պարտական էր ոչ թէ իրեն շնորհուած
նուիրապետութեան, այլ դէպի ինքը տաճած հա-
նուր վստահութեան, մի տուն, որի դռները բաց
էին բոլոր ընկերների համար, բոլորած ընդհա-
նուր սեղանի շուրջը, եւ որոնց հետ Քրիստափո-
րը բաժանում էր իր ծածկը եւ իր համեստ քա-
կը: Ահա այն ժամանակից է, որ նա դարձաւ բո-
լոր գիտակից հայերի համար «Մեր Քրիստափո-
րը»:

Վրայ հասան 1895-1896ի կոտորածները. ազ-
գային այդ մեծ աղէտին հետեւեց յետաշրջում
(*աէաքսիոն*) եւ ժողովրդի մի մասի, աւելի նիշդ
ասած՝ ապահով եւ կեղեքումներից ազատ շըր-
ջանների անվստահութիւնը՝ դէպի հայ յեղափո-
խականները: Քրիստափորը անյողդողդ մնաց,
չյուսահատուեց: Եւրոպական մեծ պետութիւն-

ների ամօթալի անգործութիւնը նրան գայրացրին եւ տրտմեցրին. սակայն նա հասկացաւ միաժամանակ, որ այն անգիտութիւնը, որին մատնուած էին եւրոպական ժողովուրդները իրենց կառավարութիւնների շնորհիւ, թոյլ էր տալիս վերջիններին հեշտութեամբ շարունակելու իրենց ուրալի անտաքերութիւնը: Նա հասկացաւ եւ ա՛յն, որ հայկական յեղափոխութիւնը ինքը մեռակ բաւական չէ եւ որ բռնութեան դէմ ուղղած դիմադրութիւնը, — մշտապէս անհրաժեշտ, — չէ կարող դրական հետեւանալի հասցնել՝ առանց այն ժողովրդների համակրութեան, որոնք աւելի ուժեղ են՝ քան հայ ժողովուրդը, թողնուած իր բախտին եւ իր անգործութեան:

Ահա դրանից դրդուած՝ նա եկաւ Եւրոպա, երկու երեք ընկերով, նուիրուելու երկու առաքելութեան. — ապահովել Յեղափոխական Դաշնակցութեան ապագան եւ հայկական դատի կողմը գրաւել արեւմտեան երկրների հասարակական կարծիքը, վատատեղեակ անցած-դարձածին: Առանց հանգստի, առանց մի քապէ յուսաբեկուելու՝ նա աշխատեց այս երկու նպատակի համար եւ երբեք՝ հակառա՛կ մասնակի անյաջողութիւնների, հակառա՛կ եւրոպական կառավարութիւնների նորագոյն ստորնութիւններին, նա չընկնուեց եւ չվհատուեց:

Դեռ ժամանակը չէ մանրամասն պատմելու, թէ ինչպէ՛ս նա պարտահատոյց եղաւ այն ծանր

աշխատանքին, որ դրել էր իր առջեւ եւ ո՛չ էլ
այն, թէ ո՛րպիսի զուարթ հաւատով այդ մար-
դը, — որ այնքա՛ն վիշտ էր կրել եւ տեսել, —
դիմում էր՝ մի անգամ վնիռ կայացրած՝ դէպի
ահարկու փորձանքներ:

Իր ընկերներն ու Սոփիայի ժողովուրդը մի
փառահեղ թաղում սարքեցին պուկարական մայ-
րաֆաղափի մէջ. իսկ Կովկասի արաններում հա-
յերը նրա յիշատակին նուիրեցին այնպիսի սգա-
հանդէսներ, որպիսին չէ եղել ո՛չ մի պետական
մարդու համար: Եւ նա՛, որ երբեք չէր որոնել
ամբոխի ծափերը, մտաւ յաւիտենականութեան
գիրկը՝ ուղեկցուած համայն ժողովրդի ողբով...

ՓԻԷՌ ԲԻՅԱՐ

1905, Փարիզ



Քրիստափոր Միքայելեան

ԱՄԲՈՒԱՅԻՆ ՏՐԱՄԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

«Եթէ կարելի լինէր ենթադրել, որ տանկական վարչուրիւնը այսպիսի ճգնաժամում (1876, Սեպտեմբեր) կարող է ներպայի համաձայնութեամբ կամ նրա վաւերացմամբ շարունակել իր օրինական գոյութիւնը Պուլկարիայում՝ այն ժամանակ պէտք է յանգամի համարել մարդկային արդարադատութեան ամէն մի բողոք՝ իշխանութիւնն ի չարք գործ դնելու դէմ, ամէն մի դիմադրութիւն ամենագոյնի բռնապետութեան դէմ: — Բայց մենք դեռ չենք հասել այդպիսի ծայրայեղ ստորնացման»...

Վ. ԿԱՏՍՈՒՆ

I

Ամբոխը, կազմուած լինի նա «կրթուած» թէ անկիրթ մարդկանցից, միշտ տրամադիր է կարծելու, թէ ամէն մի երեւոյթ, որին հետեւում է մի ուրիշը՝ անմիջական պատճառ է այդ յետադայ երեւոյթի:

Այդ է ամբոխի տրամաբանութիւնը եւ միայն այդ տրամաբանութեամբ կարելի է բացատրել

հայոց հասարակութեան որոշ շրջաններում տարածուած այն անհեթեթ կարծիքը, թէ հայ յեղափոխականներն են հայկական սոսկալի կոտորածների իսկական պատճառը: «Post hoc, ergo propter hoc» (Այս դէպքից յետոյ, ուրեմն այս դէպքի պատճառով») տրամաբանեց chapeau կրող ամբոխը եւ հալած իւզի տեղ ընդունեց թուրք Հերովդէսի պալատից դուրս եկած ճեղուիթական մեղադրանքը: Չէ՞ որ հայկական կոտորածներէն առաջ ո՛չ մի նորանշան բան տեղի չէր ունեցել, — ոչ աբեւի խաւարում, ոչ զիսաւոր աստղի ծաղում, — ոչի՞նչ՝ բացի յեղափոխական ցոյցերէն: Ի՞նչ կասկած, ուրեմն, որ ա՛յդ ցոյցերը եղան մեր կորուստների պատճառը. թող անիծեալ լինեն այդ ցոյցերը, թող կորչեն յեղափոխականները, — խօսում է մարդկային յիմարութիւնը կամ անարտութիւնը, — եւ ահա ձեր առաջ ներկայանում է մի երեւոյթ, որ նոյնքան զարչելի է որքան եւ վնասակար:

Այն ժամանակ, երբ դուք՝ այնպիսի մի չարագործութեան գիմաց, ինչպիսին են հայկական կոտորածները, բռնկուած էք անսահման ցասումի սուրբ զգացմունքով միայն, այն ժամանակ, երբ հայութիւնը ջնջելու բացարձակ քաղաքականութեան գիմաց, դուք կարող էք ունենալ մի անընկճելի ձգտում միայն, — ազատուել վերջապէս այսքան չարիքների միակ պատճառից, — ահա այդ ժամանակ, ասում ենք, ձեր չուրջը,

այս ու այնտեղ, դուք տեսնում էք հայ մարդիկ, որոնք ոտնակոխ անելով բացարձակ ճշմարտութիւնը, պատրաստ են բարին չար անուանել ու չարը՝ բարի. պատրաստ են համարեա թէ արդարացնել մարդկային պատմութեան մէջ չտեսնուած մի բարբարոսութիւն, պատրաստ են անօրինակ բռնութեան հեղինակի մեղքը փաթաթել այդ բռնութեան դէմ կռուող բանակի վրին...

«Կորած ենք հայերս», կ'ասէինք մենք համարձակ, եթէ աղանատես չլինէինք սակայն, թէ ինչպէս մի կողմից տանջուած ժողովուրդը իր մաքուր բնազդով եւ միւս կողմից արեւելեան հարցին ծանօթ մարդիկ միանգամայն պարզ են համարում վերջին սարսափների պատճառները եւ չեն ձայնակցում հայկական դպիրների ու փարիսեցիների համերգին: Դժբախտաբար կան միամիտ մարդիկ, որոնք զուրկ են այդ բնազդից ու այդ ծանօթութիւնից. եւ նրանց վրայ մասամբ ազդում է այդ հակայեղափոխական երկդիմի քարոզը: Վերջապէս հենց այդպիսի մի քարոզի գոյութիւնը ինքնըստինքեան, — հենց այն փաստը, որ Ապտիւլ Համիտի անթիւ զոհերի անարժան եղբայրները, մոռացած սուրբ վրէժը, կրկնում են այդ դահակալ դահճի եւ նրա արբանեակների զրպարտութիւնը, — այնպիսի ամօթաբեր երեւոյթ է մեզ համար, որ մենք ստիպուած ենք երկարօրէն ծանրանալ այդ անհեթեթ մեղադրանքների վրայ:

* * *

Բայց թող նախ եւ առաջ եւրոպացի հեղինակները խօսեն:

«Սուլթանը եւ պետութիւնները» վերնագրով իր յայտնի զրուածքի մէջ Մակ — Կօլ գրում է.

*«Կոտորածները սուլթանների աւանդական
ֆաղափականութիւնն են կազմում եւ վերջին վա-
սուն տարիների ընթացքում կրկնուել են միջին
քումով ամէն 10 տարին մի անգամ... բնութեան
օրէնքի կանոնաւորութեամբ...»*

*«...Ամէն անգամ, երբ ֆրիստոնեաները՝ չը-
նայած իրենց անօգնութեան, սկսում էին զերա-
զանցել միւսիւմաններին ֆանալութեան, կրքու-
թեան եւ բարեկեցութեան տեսակէտով, մահմե-
տական իշխանները, հետեւելով փարաւոնի ֆա-
ղափականութեանը դէպի սարուկ խորայնացիները,
նուազեցնում էին ազգաբնակչութիւնը Պուլ-
կարիայի եւ Սասունի սխտեմով...»*

*«...Տանիկ ցեղը, ինչպէս նիշդ նկատում է
Նասսաուի Սենեոր, արագ կերպով ջնջւում է.
տանիկ կիներ շատ հազիւ դէպքում է ունենում ա-
ւելի քան երկու երեխայ... Տանիկները գիտակ-
ցում են, որ իրենք ջնջւում են եւ չեն կարող մըր-
ցել քրիստոնեաների հետ հաւասար պայմանե-
րում, — դրանով են բացատրւում ֆրիստոնեա-
ների դէմ գործ դրուած անընդհատ ճնշումներն*

ու պարբերական կոտորածները, որոնք միակ միջոցն են յետաձգելու տանիկների տիրապետութեան վախճանը:

«...Սուլթանը, — գրում է նոյն հեղինակը մի ուրիշ տեղ, — սկսել է իր սխրագործութիւնները Սասունից, և եթէ բարեփոխումների (réformes) ծրագիրը չլինէր, գուցէ այդ կոտորածը առ ժամանակ յագեցնէր նրա արիւննուշտ սիրտը. բայց բարեփոխումների հիմքում դրուած է հայերի եւ միւս օսմանների թուի յարաբերութիւնը, ուստի նա վնեց խանգարել այդ ծրագրի իրագործումը, հակառակ կողմը փոխելով այդ յարաբերութիւնը (այսինքն նուագեցնելով հայերի բիւր): Այս հանգամանքը պիտի նախատեսէին բարեփոխումների ծրագիր կազմողները եւ ամենից առաջ նրանք պիտի հոգային, — իմանալով ում հետ գործ ունեն, — միջոցներ ձեռք առնելու այդպիսի պատեհութեան դէմ... Բայց պետութիւնները ոչինչ չարին մարդասպանի ձեռքը բռնելու համար եւ հայերին կոտորելու հրամանը տրուեց Երլտըզ-ֆէօշկից»:

Իրլանտացի Էմիլ Տիլոն, նախկին փրոֆեսոր, որ 1895 թուի սկզբում Տաճկաստան մտաւ եւ Contemporary Review ամսագրի միջոցով առաջին ճշգրիտ տեղեկութիւնները հաղորդեց Եւրոպային Սասունի կոտորածների մասին, ասում է.

«1891 քուին՝ Բարձրագոյն Դուռը, վախենալով թէ լուրջ զժուարութիւններ կը ծագեն իր համար՝ Հայաստանում խոստացուած բարենորոգումները մտցնելուց եւ թէ Ռուսիայի սահմանակից նահանգներում բնակող քրիստոնեաները կարող են օգնել Ռուսիային պատերազմի դէպքում, վնեց մի անգամից երկու նապաստակ սպաննել եւ կազմակերպեց բացառապէս փւրտերից «համիտիէ» կոչուող հեծելազօրքը: Կառավարութեան մի քանի բարձր պաշտօնեաների առաջարկած ծրագիրն էր՝ ազատել սահմանակից նահանգները, օրինակ Ալաշկերտը՝ հայերից եւ փոխարինել նրանց մահմետականներով, որպէսզի բոլոր հինգ նահանգներում հայերի թիւը աշտտիճան կրճատուի, որ կարելոք ուրիշ չմնայ առանձին հայկական բարենորոգումների եւ որ պատերազմի դէպքում փւրտերը գործեն իբրեւ հակակշիռ կոզակների: Ջնջման այդ բացարձակ քաղաքականութիւնը այնուհետեւ ճշդօրէն իրագործուում է ու հետզհետէ ընդարձակուում, եւ եւ թէ դրան վախճան չդրուի, անկասկած, այդպիսով վերջնապէս կը լուծուի հայկական հարցը...»

Նշանաւոր անգլիացի ձեյմս Պրայս գրում է.

«1878ի անցքերը մեծ ազդեցութիւն ունեցան թէ սուլթանի եւ թէ նրա քրիստոնեայ հպատակների վրայ: Պուլկարիայի ազատագրութիւնը

յոյս ներշնչեց կրթուած հայերի մէջ, որ Եւրոպան իրենց համար եւս կ'անէ նոյնը, ինչ որ արաւ պուկարների համար: Այն միտքը՝ որ հայերը Անգլիայի հովանաւորութեամբ պիտի ձրգտէին մի ինքնավար Հայաստան ստեղծելու, նման Պուկարիային եւ որ հայերին տրուած այս կամ այն զիջումները կարող էին սկիզբ լինել մի այդպիսի ինքնավարութեան, այդ միտքը ամենապահաւոր պատճառն էր, որ մղեց սուլթանին պուկարական սարսափները աւելի մեծ չափերով կրկնելու Հայաստանում:

Նոյն միտքն է յայտնում եւ ամերիկացի միսիոնար Գրին, որ, ինչպէս եւ Պրայս, չհամակրելով հանդերձ արտասահմանեան հայ յեղափոխական կազմակերպութիւններին, պնդում է սակայն, որ տաճիկները բաւական ճարպիկ կերպով աշխատում են դարձնել հասարակութեան ուշադրութիւնը յեղափոխականների վրայ, որպէս զի կարողանան ծածկել իրենց սեփական զործողութիւնները: Իսկ եթէ հարցնէք՝ թէ որո՞նք են այդ «սեփական զործողութիւնները», Գրինը մատնացոյց է անում The Independant ամերիկեան լրագրիւրը, ուր ասում է.

«Այսպիսով Նեմիպ փաշան 1840 թուին (Սուրիայի քրիստոնեաների ջարդը), Պետիր հանը 1850 թուին (նեստորականների եւ հայերի կոտո-

րածները Քիւրտիստանում), Խուրշիտ փաշան 1860 թուին (մարտնիտների եւ սուրիացոց կոտորածները Լիբանանում եւ Դամասկոսում), Շեֆկէտ փաշան 1876 թուին (պուլկարների կոտորածը) եւ Ջէֆի փաշան 1894 թուին (Սասունի ջարդը), մէկը միւսի ետեւից ջանք են քափել մի ազնիւ եւ մարդասիրական գաղափարի վրայ, — ազատել տանկական կայսրութիւնը քրիստոնէայ ազգաբնակչութիւնից»(*):

Դառնալով հայերին՝ Գրինը՝ մի կողմից հետեւելով Պրայսին եւ միւս կողմից (Ինչպէս ինքն էլ խոստովանում է) մանաւանդ Ռուէն Ժակմէնին, գրում է.

«Ասում են, որ հայերը իրենք իրենց դժբախտութիւնների պատճառ եղան, գրգռելով քուրֆերին: Բայց ո՞վ գրգռեց հայերին... Նրանք տեսան, որ Պուլկարիան ազատուեց արիւնից եւ նախատական վիճակից ու սա դրեց ինքնաճանաչութեան եւ բարօրութեան ճանապարհի վրայ՝ եւրոպական պետութիւնների պաշտպանութեան ներքոյ: Միթէ կարելի՞ է զարմանալ, որ հայ ժողովրդի սրտում *եւս Դարձրացան յոյսեր եւ սպասելիքներ* — մի այնպիսի ժողովրդի, որ բնաւ

(*) Այս շարքին աւելացնենք եւ սուլթան Մահմուտին, որ 1822 թուին առնուազն 50.000 յոյների ջարդի հեղինակն եղաւ:

ստոր չէ պուկարներից եւ շատ դէպքերում աւելի տաղանդաւոր... Հայ յեղափոխական գաղափարը ներկայանում է իբրեւ մի նոր երեւոյթ այս խաղաղ եւ դարերի ընթացքում հնազանդութեամբ տանկական լուծը կրող ժողովրդի կեանքում: Բայց *դա բնական հետեւանք է այն սարսափելի կայութեան, որ նկատուում է Պերլինի դաշնագրից յետոյ*. եւ այս ախտը կը դառնայ օրէցօր աւելի եւ աւելի բուժման, աւելի եւ աւելի վարակիչ, մինչեւ եւրոպական բժիշկները չդիմեն խիստ ու արմատական միջոցների՝ «հիւանդ մարդու» վերաբերմամբ»:

Մոսկուայի համալսարանի փրոֆեսոր, կոմս Լ. Կամարովսկի, յենուելով արեւելեան դործերին քաջ ծանօթ յայտնի դիւանագէտ կոմս Պենէդեւտէի կարծիքի վրայ՝ ասում է.

«Տաճիկները՝ համոզուելով, որ իրենց տիրապետութեանը ամէն կողմից վտանգ է սպառնում՝ այժմ դէպի քրիստոնեաները բացի արիամարհանքից, նաեւ կատաղի, անողորմ ատելութիւն են տածում: Իրենց կոյր գայրագնութեան մէջ, որ, — աւելացնեմք, — միմիայն սաստկանում է Եւրոպայի անկարող եւ անվճռողական միջամտութեամբ, նրանք չեն տեսնում ուրիշ ոչ մի միջոց իրենց գորութիւնը պահպանելու եւ սպառնացող վտանգների առաջն առնելու, բայց քէ

կոտորածների միջոցով *քրիստոնեաներին ջնջելը* : Այստեղից առաջ են գալիս քրիստոնեաների կոտորածները ամէն տեղ, ուր վերջիններս փորձում են դիմադրել տանկներին . Պուլկարիայում, Պոսնիայում, Հայաստանում, Կրետէում, Եւայլն : Այդ սխտեմը անուանում է «խաղաղացում» եւ մեծահոգի փատիշահի հայրակա՛ն կառավարութեան վերահաստատում : Այդպիսի մի կառավարութեան դիմաց մի՞թէ կարող է խօսք լինել «օրինակամութեան» մասին եւ ի՞նչ տեսակ «խաղաղասիրութեամբ» կարելի է արդարացնել նրան պահպանելու ցանկութիւնը :

Ֆրանսացի յայտնի գործիչ եւ զբող ժան ժոքէս՝ Հայկական հարցի մասին փարլամենտում արտասանած իր զեղեցիկ ճառի մէջ, զիմեւով արտաքին գործերի նախարար Հանտոյին, 1897 թուի Հոկտեմբեր 3ին, ասաց .

«Դուք մոռացաք աւելացնել... որ հայ յեղափոխականների վրայ ինչ դատաստան էլ որ կտրենք — ապահովապէս նրանք զրգոյիչներ (provocateur) չեղան : Դուք մոռացաք յիշեցնել, որ նրանց պատասխանատուութիւնից առաջ, եթէ միայն նրանք ունէին այդպիսին, եւ ի՞նչ կարող է լինել մի բանի մարդկանց կամ մի բանի կոմիտէների պատասխանատուութիւնը մի ամբողջ ժողովրդի՝ նահատակութեան ու կոտորածի դիմաց,

— Կրկնում եմ, դուք մոռացաք յիշեցնել, որ այդ մարդկանց պատասխանատուութիւնից շատ առաջ եւ նրանից էլ վեր՝ կար *սուլթանի եւ Եւրոպայի* պատասխանատուութիւնը:

Գերմանացի Հայասէր Լեփսիուս, որ «Հայաստան եւ Եւրոպա» իւր գրքի վերնագրի տակ գրել է՝ «Մի ամբաստանագիր մեծ պետութիւնների դէմ», *մանրամասնօրէն կատարածների խնդիրը քննելուց յետոյ, ասում է.*

«Կրկնում եմք մեր հարցը. — Ի՞նչ բան եմ Հայաստանի ջարդերը, պատասխանում եմք. դա *Բարձր Դրան ձեռք առած* վարչական մի միջոց է, որ ուրիշ *Հարժառիթ* եւ նպատակ չունի, բայց եթէ հայ ազգի ջնջումովը անիրագործելի դարձնել մեծ պետութիւնների պահանջած բարենորոգումները... Բայց հասկանա՞նք իրար. ինչ որ արժանի է պարսաւանքի — դա ոչ թէ այն է, որ Եւրոպայի դիւանագէտները ուզեցին իրենց *անոթ* առնել մի խեղճ ու ջարդուած ժողովրդի դատ, այլ այն՝ որ *հրանք այդ արին այնպիսի մի ձեւով*, որ հայերը ստիպուեցին իրենց արիւնով վրնարել նրանց *քաղաքականութեան գինը*»...

Միջազգային իրաւունքի հեղինակաւոր փրոֆեսոր պիլճիքացի Ռոլէն-ժակմէն իւր մի աշխատութեան մէջ («Հայաստան, հայեր եւ դաշնա-

գիրներ») *դեռ 1887 թուին, երբ ոչ մի յեղափոխական շարժման մասին խօսք չկար Եւրոպայում, դրում էր.*

«...Հայկական հարցը, շնորհիւ Պերլինի դաշնագրի 61րդ յօդուածի՝ մտաւ միջազգային դրական իրաւունքի շրջանը եւ մտաւ ոչ թէ դիւանագիտութեան քաղաքականութեան, այլ *իրրեւ նախընթաց փաստերի եւ դաշինքների տրամադրական հետեւանք*: Նոյն այդ տրամաբանութիւնը պահանջում է այժմ, որ 61րդ յօդուածը գործադրուի: Եթէ այս պահանջը չիրագործուի, եթէ այս շատ ընդունակ ժողովուրդը, որ *ազգային գիտակցութիւն* ունի եւ որի իրաւունքները համադիսաւոր կերպով արդէն ընդունուած են, առաջունան պէս անպատիժ հարստահարուի, *եթէ տաճիկ կառավարութիւնը չկամենայ կամ չկարողանայ կատարել իր խոստումները, իսկ Եւրոպան մոռանայ յիշեցնել նրան այդ մասին*, — այն ժամանակ հայկական հարցի հետ՝ առաջին յարմար առիթով կը պատահի նոյնը, ինչ որ պատահեց ռումանական, սերպիական, պուլկարական, ռումէլական հարցերի հետ: Դա կը լինի մէկը այն *անսկիւղանքից*, որոնք սովորաբար առաջ են գալիս անհեռատեսութեան շնորհիւ ինչպէս դիւանագիտութեան, այնպէս էլ բժշկականութեան մէջ: Նրանք նման են այն վառ ու *փոթորկալի տենդերին, որոնք*, — շնորհիւ այն բանի, որ

սկզբում անխնամ են վերաբերում, — յանկարծ
բռնկում են լափող և մահաբեր արագութեամբ» :

* * *

Դիմենք այժմ եղբակացութիւններին : Ամփո-
փելով այդ կարծիքները, մենք տեսնում ենք, որ
Մակ-կօլ, Պրայս և Տիլոն Անգլիայում, Գրին Ա-
մերիկայում, Կամարովսկի Ռուսաստանում, Ժո-
րէս Ֆրանսայում, Լեփսիոս Գերմանիայում,
Ռոլէն-ժակմէն Պելճիքայում — միաձայն պըն-
դում են, որ հայկական կոտորածների բուն պատ-
ճառներն են մի կողմից՝ տանիկ կառավարու-
թեան գիտակցօրէն ընդունած վնիռը՝ նուազեցը-
նել հայերի թիւը Հայաստանում (միանգամայն
անկախ յեղափոխական շարժումներից), և միւս
կողմից՝ Եւրոպայի քաղաքականութիւնը հայերի
վերաբերմամբ :

Այո՛, այդ բոլոր հեղինակները ո՛չ միայն տա-
րակուսանք չեն թողնում, որ սուլթանական կա-
ռավարութիւնը հայերի ջնջման ձգտելու համար
ունէր աւելի խորին շարժառիթներ, քան յեղափո-
խական ձեռնարկներն են, ինչպէս ենթադրում է
ամբողջային տրամաբանութիւնը :

Ահա այդ շարժառիթները .

Առաջին .— Հաւասար և ազատ պայմաննե-
րում տաճիկները անկարող են մրցել հայերի հետ,
որոնք զերազանցում են նրանցից կուլտուրայով,

իրենց աճելութեան ուժով եւ տնտեսական յա-
ռաջդիմութեամբ :

Երկրորդ .— Հայերի մտաւոր-բարոյական
վերածնութիւնը մի կողմից եւ տաճկական զար-
հուրելի ուժիմը միւս կողմից՝ անհրաժեշտօրէն
ստեղծեցին հայկական շարժում, որի հետեւանքը
եղաւ հայկական հարցը, իրրեւ Հայաստանի ինք-
նավարութեան ծրագիրը կամ առնուազն — պա-
հանջ՝ բարենորոգումներ մտցնելու հայկական
նահանգներում, որ ուրիշ ոչ մի կերպ չեն հաս-
կանում տաճիկները, բայց եթէ Թուրքիայի ջլա-
տում :

Երրորդ .— Հայկական նահանգները սահմա-
նակից են Ռուսաստանին — տաճիկները համար
այդ ամենապտանկաւոր թշնամու խոստացուած
բարենորոգումները կարող են առիթ տալ ռուս-
ների միջամտութեան, որ հաւասար կը լինի հայ-
կական նահանգների զրաւման, մանաւանդ որ
պատերազմի ժամանակ հայերը կարող են մեծ
ծառայութիւններ մատուցանել ռուս զօրքերին :

Այդ մէկ : Իսկ ինչ վերաբերում է միւս հիմ-
նական պատճառին — այն է՝ Եւրոպայի քաղա-
քականութեան, — նոյն հեղինակները միեւնոյն
ներդաշնակութեամբ պնդում են, որ Եւրոպան իր
վրայ վերցնելով հայերի վիճակը բարւոքելու
պարտականութիւնը, զրանով Թուրքիայի ամ-



Հ. Օհանեան, Փրիստափոր, Զաւարեան եւ Ս. Թադէոսեան

բողջութեան կամ գերիշխանութեան առաջ բացեց
երկիւղի մի մեծ դուռ, բայց միաժամանակ ոչ
միայն որեւէ աղղու քայլ չարաւ յօգուտ հայերի,
այլեւ չնորհիւ իր եսամոլ, նախանձոտ ու ոճրա-
գործ ընթացքին, միանկամայն ապահովեց Մեծ
Մարդասպանին՝ իրագործելու հայկական կոտո-
րածները զժոխային ծրագիրը:

* * *

Եթէ մենք ճիշդ ամփոփեցինք օտար հեղի-
նակների մատնացոյց արած պատճառները, ապա
հարցնում ենք.— ի՞նչ մաս ունեն այդ պատճառ-
ների մէջ հայ յեղափոխականները, որոնց մեղա-
դրում է այսօր ամբոխային տրամաբանութիւնը:

Մի՞թէ նրանց քարոզների չնորհիւ էր, որ
հայ ժողովուրդը սկսեց զերազանցել տաճիկներից
իր աճելութեան ուժով, տնտեսական յառաջդի-
մութեամբ, կուլտուրայով...

Մի՞թէ նրանք ստեղծեցին հայերի մէջ մտա-
ւոր շարժում, առաջ բերին աղղային ինքնաճա-
նաչութիւն, ազատեցին Պուլկարիան եւ հիմք դը-
րեցին «հայկական հարցին»...

Մի՞թէ նրանք թշնամացրին Ռուսաստանը
Թուրքիայի հետ կամ մօտեցրին դրանց սահման-
ները, կպցնելով Փոքր Ասիան Կովկասին...

Մի՞թէ նրանք խրախուսեցին Եւրոպայի ան-
տարբերութիւնը, չահասիրութիւնը, մարդակե-
րութիւնը...

Կարծում ենք թոյլ կը տրուի մեզ պատաս-
խանել՝ ո՛չ: Բայց այդ բառական չէ: Հայ յեղա-
փոխականները ոչ միայն մաս չունին կոտորած-
ների այդ իսկական պատճառներում, այլև —
խորին համոզմունքով պնդում ենք — նրանք ի-
րենք, ամբողջ հայ յեղափոխական շարժումը ոչ
այլ ինչ է, թէ ոչ նոյնպէս մի անհրաժեշտ բնա-
կան հետեւանք միեւնոյն տնտեսական ու պատ-
մական-քաղաքական պատճառների:

II

Բայց թէ յեղափոխական շարժումը չի կա-
րող պատճառ համարուել հայկական կոտորած-
ների, նա դուրէ այս կամ այն դէպքում ծառայել
է իրրեւ առիթ, իրրեւ պատրուակ այդ կոտո-
րածները սկսելուն: Ինչո՞ւ ուրեմն տալ առիթ
կամ պատրուակ, կարող է ասել ընթերցողը,
ինչպէս ասում են շատերը եւ դրանց թւում, —
թէ եւ երբեմն շատ ծուռ ու մուռ ձեւերով, —
նոյնիսկ մի քանի հայասէր եւրոպացիներ: Քըն-
նենք հարցը եւ այս տեսակէտից:

* * *

Ով սովոր է հասարակական երեւոյթները
քիչ-շատ կանոնաւոր կերպով ընդհանրացնելու,
ի հարկէ գիտէ, թէ որքան ուժեղ է իրերի բնոյ-

հանուր հոսանքը պատմական առանձին դէպքերի, առանձին անցքերի դէմ. նա զիտէ, որ տարիներն ու տասնեակ տարիները, որոնք կարող են նշանակութիւն ունենալ անհատի կեանքում, պատմութեան մէջ մի-մի վայրկեաններ են լռի, որոնց հիման վրայ դժուար է որեւէ դուշակութիւն անել. նա զիտէ, թէ ո՛րքան անիմաստ է ամբոխային տրամաբանութեան սովորական ընթացքը. — ամէն երեւոյթ դատել այն անմիջական տպաւորութիւնների համեմատ, որ ստանում է անհատը կեանքի այս կամ այն հարուածներից. նա զիտէ, ի՛նչ է նշանակում խօսել «առիթի» կամ «պատրուակի» մասին այնտեղ, ուր կան ներքին, հիմնական պատճառներ:

Ահա այդպէս վերաբերուելով կեանքի պատմական ելեւէջներին, մենք մեզ համար միանգամայն պարզ ենք համարում հետեւեալ չորս դրութիւնները.

1.— Երբ կան հիմնական պատճառներ ո՛րեւէ երեւոյթի առաջ դալու համար, առանց ակներեւ «առիթի» էլ երեւոյթը զարգանում է:

2.— Երբ չկան հիմնական պատճառներ, նոյնիսկ խոշոր դէպքերն էլ «առիթի» նշանակութիւն չեն ստանում:

3.— Երբ կան հիմնական պատճառներ, հարկաւոր դէպքում «առիթ» կամ «պատրուակ» երբեք չի պակասիլ:

4.— Երբ կան հիմնական պատճառներ, դը-

րանց դէմ կռուող բոլոր միջոցները ոչ միայն վրնասակար չեն կարող լինել, այլեւ միանգամայն անհրաժեշտ հակակշիռ պիտի համարուեն:

Այս կէտերի համաձայն էլ մենք կը դատաւորենք մեր ասելիքը:

* * *

Բոլորիս յայտնի են այն կատաղի հալածանքները, որ վերջին տարիները ուսւ կառավարութիւնը յարուցել է հայերի դէմ: Մեզ համար այդ ամէնը շատ հասկանալի է այն տեսակէտից, որ հայ տարրը վերջին ժամանակներս տնտեսապէս եւ մտաւորապէս ուժեղանում էր Կովկասում, իսկ ուսական անընդունակ բիւրոկրատիան եթէ շատ բան էլ չի հասկանում, դոնէ այդքան հասկանում է, որ իր սեփական ուժը պահպանելու հիմնաքարը հպատակների թուլութիւնն է: Նոյն տեսակէտից մեզ համար միանգամայն պարզ են նաեւ հրեաների պարբերական ջարդերը հարաւային Ռուսաստանում եւ մի շարք ուրիշ երեւոյթներ: Բայց հարցնում ենք. ի՞նչը «առիթ» տուեց այդ բոլորին: Որ հրեաները իբրեւ մի ամբողջութիւն, ամէն բանով հետաքրքրւում են, բայի քաղաքական հարցերից, այդ յայտնի է ամբողջ աշխարհին: Որ հայերը Ռուսաստանում ամենախոնարհ կերպով համակերպում են կառավարութեան բոլոր հարուածներին, այդ եւս ստույգ է:

ուսաց կառավարութեան բոլոր խուզարկութիւններն ու ձերբակալումները, դադարի հսկողութիւններն ու բաղմաթիւ քննութիւնները երբեք չկարողացան այդ կառավարութեան դէմ ո՛րեւէ ազիտացիայի, ո՛րեւէ դադարի դործունէութեան հետքեր գտնել: Կարո՞ղ է միթէ խօսք լինել սրանից էլ աւելի «խոհամութեան», «զգուշութեան», «չրջահայեցութեան» մասին: Եւ սակայն հայերին Կովկասում հալածում են, հալածում են անսլերջ, ամենէն անսիրտ, ամենատրամար կերպով: Բայց երեւակայեցէ՛ք, ընթերցող, ի՞նչ կը լինէր, եթէ մէկը ձեզնից կովկասեան հայ գաղթիցները առաջին փակման միջոցին, այսինքն 1885ին, չտանելով կառավարութեան բարբարոս կարգադրութիւնը՝ յիշէր ուսահայերի մէջ այդ առթիւ առաջացած ընդհանուր գայրոյթի արտաշայտութիւնը լինել եւ հայոց գաղթիցներից մէկի կամ միւսի չէմքում տեղնուտեղը փոէր ուս սղաչտօնեաներից ոեւէ Կիրիլլովի կամ Պետրովի դիակը... Կարո՞ղ էր մի վայրկեան անգամ տարակուսել, որ այդ գէպքում յետագայ բոլոր հալածանքների «պատճառ», «առիթ», «պատրուակ» — ինչ կամենում էք — պիտի համարուէր այդ դիմադրութեան դէպքը: Եւ ո՞վ գիտէ, կը բաւականանա՞ր արդեօք ամբոխային տրամաբանութիւնը միմիայն Ռուսաստանով, թէ Լոփանովների քաղաքականութեան (հայոց հարցի վերաբերմամբ) սկզբնապատճառն էլ նոյն այդ «սոսկալի»

դէպքը պիտի համարէր... Նոյնը, ի հարկէ կը լինէր եւ հրեաների մէջ, եթէ այնտեղ էլ որեւէ հակահառաւարչական գոյն ունեցող իրողութիւններ տեղի ունենային: Ահա ուրեմն հալածանքների եւ ջարդերի կենդանի օրինակներ, որոնց համար ի դուր կը լինէր որեւէ ակներեւ «առիթ» փնտռելը:

Բայց անցնենք Թուրքիային:

1880 Թուի Սեպտեմբեր 11ին Բ. Դրանը ներկայացրած ընդհանուր մի ծանուցադրի մէջ վեց պետութիւնները, ի միջի այլոց, պնդում են.

«Հենց այն դարձուածները, որոնցով Բ. Դուռը իրեն իրաւունք է համարում խօսել հայաբնակ նահանգներում կատարուած յանցանքների մասին, ապացուցանում են, որ Դուռը չի ընդունում այն անիշխանութիւնը, որ տիրում է այդ նահանգներում, ոչ էլ իրերի դուրսեան լրջութիւնը, որը եթէ շարունակուի, հաւանօրէն պիտի առաջացնէ քրիստոնեաների ջնջումը այդ լայնատարած նահանգներում»:

Ռուս սպայակոյտի գնդապետ Կարցով՝ ռուսաց աշխարհագրական ընկերութեան յիշատակարաններում «Բրտեր» վերնագրով իր մի յօդուածի մէջ բերում է հետեւեալ փաստը.

«1880 թուին վաճառվեցին տեղի ունեցաւ Բիւրտ
ցեղապետների մի համագումար (գլխաւոր խոր-
հուրդը իսկապէս կայանում է Շամդինանում):
Ասում են, որ տանիկները գաղտնի առաջարկեցին
նրանց՝ *վերջնականապէս ոչնչացնել Բիւրտիս-*
տանում (?) դեռ եւս մնացած հայերին: Ոչ մի
անկարելի բան չկայ այսպիսի մի առաջարկու-
թեան մէջ, եթէ ի նկատի առնենք, որ այն ժա-
մանակ նոր էր հրատարակուած հայերին ինքնա-
վարութիւն խոստացող 61րդ յօդուածը: Չնայե-
լով իրենց ատելութեան եւ արհամարհանքին դե-
պի հայերը, Բիւրտերը սակայն չընդունեցին այդ
առաջարկը, ինչպէս պատմում են, այն պատճա-
ռով, որ պետերից մէկը նկատեց. «Երբ *մենք* կը
ջնջենք հայերին՝ տանիկները մեզ վրայ կը յար-
ձակուեն»:

Փաստը միանգամայն ճիշդ է եւ իր ժամա-
նակին 900 հայեր վաճառվեցին ընդհանուր ստորա-
գրութեամբ բողոքեցին կառավարութեան այդ
ծրագրի դէմ: Բայց, ինչպէս տեսնում է ընթեր-
ցողը՝ թէ վեց պետութիւնների հաւաքական ծա-
նուցադիրը, որ նախատեսում էր հայերի ջնջու-
մը առանց սակայն կանգ առնելու համար հար-
կաւոր որեւէ «առիթի» վրայ եւ թէ հայերին ջնջ-
ելու ծրագիրը ու գրա իրադործման համարձակ
փորձերը տեղի են ունեցել մի այնպիսի ժամա-
նակ, երբ, որքան մեղ յայտնի է, հրապարակի

վրայ գոյութիւն չունէր ո՛չ մի հայկական յեղա-
փոխական կազմակերպութիւն :

Ո՞ւր մնացին ուրեմն յանցապարտ «առիթ-
ները»...

* * *

Անցնենք մեր վերը բերած չորս դրութիւննե-
րից երկրորդին :

Գաղտնիք չէ, որ թուրք ազգարնակութիւնը
Կովկասում մի օրրան է ամենասոսկալի աւաղա-
կութիւններէ, որ թուրք աւաղակներէ անթիւ
խմբերը Կովկասի մէջ կազմում են երկրորդ կա-
ռավարութիւն, որ նրանք երբեք չեն խնայում
ոռւս ոստիկանութեան ներկայացուցիչներին՝ աջ
ու ձախ զնդակահարելով նրանց, եւ մինչեւ իսկ
փորձեր են արել գերի վերցնելու դաւառապետ-
ներ եւ նոյնիսկ նահանգապետ : Յայտնի է նոյն-
պէս, որ նոյն ոռւս կառավարութիւնը Կովկաս-
եան ազգերից թուրքերին սիրում է բոլորից ա-
ւելի : Զարմանալի չէ : Թուրքերը երկիրը անիշ-
խանութեան են մատնում, կոտորում են իրենց
ետեւից զնացող մանր ու խոշոր պաշտօնեաներին,
ամէն տեղ իրենց հայրենակիցներէ մօտ դտնում
են ապաստան եւ պաշտպանութիւն, սպառնում են
մի գեղեցիկ օր երկիրը թողնել առանց կառավա-
րիչների, բայց եւ այնպէս ոռւսները այսօր հո-
գեղմայլ քնքշութիւն են տածում դէպի թուրքե-

րը, փոխանակ... փոխանակ նրանց ջարդելու,
 ինչպէս պիտի հետեւէր ամբողջային սովորական
 աշխարհահայեացքից: Նոյն երեւոյթը տեղի ունի
 Տաճկաստանում, քրտերի վերաբերմամբ: Շատ
 տեղ եւ շատ վաղուց քիւրտ աշիրէթները թշնա-
 մական, անկախ դիրք են բռնել տաճիկ կառա-
 վարութեան դէմ. բայց այն օրից, երբ վերջինս
 համոզուեց, որ քրտական ցեղերը իրենց ներկայ
 վիճակում եւ սեփական ուժերով միայն՝ անկա-
 րող են «Քիւրտիստանը» վերականգնել, նա ո'չ
 միայն այլեւս չի հալածում քրտերին, այլ, ինչ-
 պէս գիտեն, նրանց վրայ է հիմնում հարկաւոր
 դէպքերում իր ուժը: Ի՞նչ եզրակացութիւն կա-
 րող ենք հանել այս երեւոյթներից. — այն, որ
 քանի դեռ թուրքերն ու քիւրտերը կովկասում եւ
 Տաճկաստանում գտնուում են իրենց այժմեան
 տնտեսական դրութեան եւ կատարեալ տգիտու-
 թեան մէջ, նրանց ներում են եւ դեռ շատ եր-
 կար ժամանակ պիտի ներուին հազար ու մի տե-
 սակ «առիթներ»...

* * *

Լորտ Ստրատֆորտ դը Ռետֆլիֆ, որ հա-
 մարում է Տաճկաստանի լաւ բարեկամներից մէ-
 կը, իր «Արեւելեան Ինդիը» վերնագրով աշխա-
 տութեան մէջ ասում է.

«Տանկաստանը թոյլ է, մոլեռանդ եւ վատ է կառավարում... Արեւելեան հարցը մի փաստ է, մի իրականութիւն, որ ձգձգում է անվերջ... Դա մի հրաքույս է... որի ժայթքումները կրկնուում են յաճախ, բայց այդ ժայթքումների առիթները անորոշ են եւ ազդեցութիւնը՝ աներիշ... Միքէ 1860 թուին Սուրիայում տեղի ունեցած կոտորածը մեզ համար անսպասելի չէ՞ր... Ունե՞նք արդեօք որեւէ լուրջ հաւաստիք, որ չեն կրկնուելու միեւնոյն սարսափները, միեւնոյն անխուսափելիութիւնը եւ նոյնանման դէպքերը... Տանկական կայսրութեան արդի դրութիւնը որոշում է նրա դէպի կատարեալ անգործութիւն տանող *բնական ընթացքով*... Մենք չգիտենք, արդեօք շուտով եւ ո՞րտեղ կրկին կը ժողովեն անդղներին նոր կոտորածները կամ խռովութիւնները»:

«Ժայթքումները կրկնուում են յաճախ», «առիթները անորոշ են», «դէպքերը անսպասելի», ասում է Ստրատֆորտ ու անցնում, որովհետեւ այդ ամէնը բխում է Տանկաստանի դրութեան «բնական ընթացքից», որովհետեւ երբ մի պետութեան կեանքում դոյութիւն ունեն որոշ հիմնական պայմաններ, նրանք անդառնալի կերպով այսօր թէ վաղը պիտի առաջացնեն նաեւ իրենց ճակատագրական հետեւանքները բոլոր հարկա-

ւոր ու ոչ հարկաւոր, բոլոր որոշ ու անորոշ «առիթ-պատրուակներով» հանդերձ:

Եւ իրա՛ւ: Մենք արդէն տեսանք, որ սուլթան Ապտիւլ Համիտ իր հայաջինջ ծրագիրը գործադրելու համար ջանքեր էր անում դեռ 1880 թուին, երբ ըստ երեւոյթին հայերի կողմից «առիթներ» չէին տրուած: Բայց մի՞թէ, եթէ այդ էլ չգիտենայինք, երբեւիցէ տաճիկ կառավարութեան համար պիտի պակասէին «առիթ-պատրուակները»:

1880 թուի Մայիսին, հիւպատոս Էւերստ հեռագրում էր անդլիական կառավարութեան.

«Եթէ մի տարի առաջ (1879) չկար ոչ կեանքի, ոչ գոյքի ապահովութիւն, այժմ այդպիսի ապահովութիւն աւելի քան կայ: Եթէ առաջները ազատութիւն կար, այժմ աւելի է. արդարադատութեան նշոյլ անգամ չկայ, իսկ յանցանքները, կաշառակերութիւնը եւ բռնութիւնները աւելացել են... Ամբողջ ազգաբնակչութիւնը կատարեալ յուսահատութեան մէջ է եւ այժմ աւելի յանալիս, քան առաջ, վրդովիչ փաստերը առաջ են բերում անկարգութիւններ եւ տեղական խռովութիւններ, մինչեւ անգամ առանց մասնաւոր փոխադարձ համաձայնութեան եւ նախամտածութեան խեղճ ռայաների կողմից, որոնք համբերութեամբ տանում էին քաղաքացիական բռնութեան նշումը»:

Ընթերցողին խնդրում ենք ուշադրութիւն դարձնել այս «առանց փոխադարձ համաձայնութեան եւ նախամտածութեան» դեռ 1880ին առաջացող «տեղական անկարգութիւնների եւ խռովութիւնների» վրայ. հրաւիրում ենք նրան ծանօթանալ հիւպատոս Կլէյտոնի մի հեռագրի հետ, ուր նա նկարագրում է մի ինչ որ պինպաչու հարստահարութիւնների պատճառով ծագած այդ տեսակ խռովութիւններից մէկը (Կնպոյտ գիրք, 1881). յիշեցնում ենք նրան, որ Տաճկաստանում լրացանքներով պէտք չէ փնտռել «վրդովիչ փաստեր». առաջարկում ենք մտաբերել 1880ի Վանի բողոքագիրը. խնդրում ենք ի նկատի առնել, որ հայ ժողովուրդը այնքան ստորնացած չէր, որ միշտ լռութեամբ տանէր իր դժոխային դրութեան ամբողջ ծանրութիւնը, — եւ այս բոլորից յետոյ կրկնում ենք մեր հարցը. — մի՞թէ իրաւ որ հայկական հալածանքների համար «առիթներ» պիտի պակասէին Հայաստանում, եթէ յեղափոխական կազմակերպութիւնների գործունէութիւնը չլինէր:

Վերջապէս, հայկական անօրինակ աղէտների համար անպատճառ «առիթներ» որոնողներին կ'առաջարկէինք փոքր ինչ կանդ առնել նաեւ ուրիշ կարգի մի շարք երեւոյթների վրայ, որոնք հայ ժողովրդի թոյլ ցնցումների դիմաց, զուցէ աւելի մեծ, աւելի նշանաւոր «առիթներ» համարուեն:

Այդպէս՝ Հայկական հարցով հետաքրքրուող բոլոր հեղինակները պնդում են, թէ տաճիկ կառավարութիւնը շատ լաւ գիտէր, որ հայ ժողովուրդը ապստամբութեան համար չունի «ոչ փող, ոչ զէնք», եւ այդ պատճառով հայերի յեղափոխական ձգտումներից նա երբեք երկիւղ չունէր: Հայկական հարցը վտանգաւոր էր Տաճկաստանի համար, — ասում են միեւնոյն հեղինակները, — այն տեսակէտից, որ խնդրի հետ կապուած էր եւրոպական միջամտութիւն — մի հանգամանք, որ միշտ սոսկում է ազգել թուրքերի վրայ: Եթէ մի րոպէ ընդունենք այդ տեսակէտը, այն ժամանակ պէտք է ընդունենք նաեւ, որ հայ յեղափոխական ձեռնարկների հետ չեն կարող համեմատուել իրենց զրգռիչ ազդեցութեամբ ոչ 1879 թուին Անգլիայում ծաղած ծովային ցոյց անելու միտքը, ոչ մեծ պետութիւնների բազմաթիւ անդամ կրկնած պահանջները, ոչ Սասունի քննիչ յանձնաժողովը, ոչ բարենորոգումների ծրագիրը եւ ոչ էլ նոյնիսկ Մեծ Ծերունու շանթող լեզուն, որի ուժը սուլթան Համիտ զգացել էր դեռ 1876 թուին:

Ահա թէ ինչ են ասում այդ կարգի երեւոյթների մասին մի քանի հեղինակներ: Դոկտոր Լեփսիուսի զրքում կարգում ենք.

«Հայ ազգաբնակչութեան ջնջման այդ ծրագիրը արդէն տարիներից ի վեր պատրաստուած էր:

Եւ այդ ջնջման գործը կատարելու համար նշանակուած գործիւները խորին լռութեան մէջ աշխատում էին, երբ Դուռը հարկադրուեց՝ Հայաստանի մէջ բարեկրօնութեան մօտենելու ստիպողական պահանջի պատճառով՝ արագացնել այդ շարժումը։ Այն ժամանակ նա որոշեց, ամբողջ Եւրոպան իր դէմ ոտքի հանելու վտանգի տակ՝ մէկ հարուածով բնաջինջ անել հայ ազգը եւ վերջ դնել այդ ատելի քրիստոնէութեան, որ անդադար Եւրոպայի համակրութիւններն էր դրդուում։ Զարդերը կատարուեցին մի յայտագրի համաձայն, որի մէջ տեղերը, վայրկեանը, զոհերի ազդութիւնը եւ մինչեւ անգամ սպանութիւնները ու թալանի եղանակը նախատեսուած էին։

Նոյն հեղինակը մի ուրիշ տեղ.

«Մի բարձր քուրմ պաշտօնեայ՝ խօսելով հայկական հարցի մասին՝ հետեւեալ կարծիքն է յայտնել. «Մի՛ խաբուիք կառավարութեան այն անմիտ տեղեկագիրներով, որոնք ճիշդ են քափում՝ կոտորածների մեղքը հայերի վրայ ձգելու։ Կառավարութիւնը հայերին պատժելու համար մի նախագծած ծրագիր ունէր. սուլքանը գայրացած էր, որ իրեն ստիպում էին բարենորոգումներ տալու եւ դրա համար բարեկրօնութեան ծրագիրը ստորագրելուց յետոյ նա հրաման տուեց ջարդել հայերին՝ իր գործութիւնը ցոյց տալու համար»։

Ականջ դնենք եւ Տիւոնին.

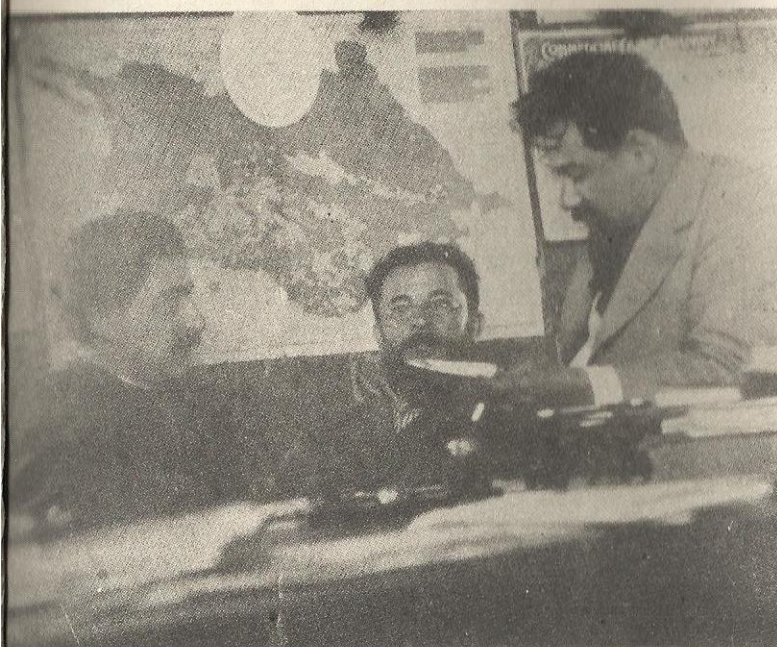
«Անկողմնակալ դիտողը, որ ծանօթ է Տանկաստանի եւ նրա բնակիչների սոսկալի դրութեանը... համարձակ պիտի պնդէր, որ *Հրապարակային ժողովներէ մէջ Համակրութեան արտայայտութիւնները*, որոնց հետեւում է կատարեալ անգործութիւն, ոչ միայն աւելի վատ են, քան իրական օգնութիւնը, այլ դրականապէս *վնասակար են*... Աւելի լաւ չէ՞ր՝ լռէինք բոլորովին Սասունի կոտորածների առթիւ եւ աչքներս փակէինք մահու սարսափների առաջ, քան կատաղութեան չափ գրգռէինք տանկին (քննիչ մասնաժողով ուղարկելով) եւ ապա քողնէինք նրան կատարելապէս ազատ՝ իր չարութիւնը քրիստոնեաների գլխին քափելու»...

Ահա թէ ինչ է ասում եւ պրն. Լաուէր՝ ամերիկացի միսիոնար Գրինի զրբի առաջարկում.

«Իմ համոզմունքն է, որ այդպիսի փոփոխութիւններ (բարեփոխում Տանկաստանի) ներկայումս կարող են ձեռք բերուել, եթէ քաղաքականապէս աշխարհում արդէն առաջ եկած հետաքրքրութիւնը արտայայտուի խելացի եւ վնասակար գործողութեամբ: Յոյսս զրած այդպիսի գործողութեան վրայ, եւ Հրատարակում եմ այս վոքը՝ իմ զիւրբը: Եթէ իմ յոյսը չարդարանայ, ապա

այս գիրքը, — ինչպէս եւ տաճկական տիրապետութեան զոհերի օգտին տեղի ունեցող ամբողջ ազիտացիան, — միայն աւելի կը սաստկացնի ճնշումը» :

Տեղը չէ, ի հարկէ, այստեղ ասելու, թէ որքան իրաւացի է՝ Գրինի գրքի հրատարակութիւնը «խելացի եւ վճռական գործողութեան» համար աւելի նպաստաւոր հանգամանք նկատել, քան հայ յեղափոխականը կարող էր համարել իր ուսմբը, որով նա որոտում էր Թուրքիայի սրտում. փաստերը արդէն կատարուել են. գիրքը հրատարակուել է, ուսմբն էլ պայթել — երկուսն էլ «յոյսները զրած քաղաքակիրթ աշխարհի խելացի եւ վճռական գործողութեան վրայ»... Տեղը չէ նաեւ քննել, թէ ո՞ր չափով արդար է Տիլոնը, «փնասակար» գտնելով Անգլիայի միջամտութեան փորձերը: Մեզ համար հետաքրքիրն այն է, որ հետեւելով այդ հեղինակներին, մենք պիտի համարենք սուլթանին գրգռելու մի մի խոշոր «առիթներ» նաեւ բարենորոգումների ծրագիրը, դեսպանների դիմումները, փարլամենտական հարցապնդումները, Սասունի քննիչ մասնաժողովը, հայոց դատին նուիրուած բոլոր համակրական միթիոնները, հրատարակութիւնները եւայլն եւայլն: Գուցէ, այդ այդպէս էլ է, — մենք չգիտենք, բայց եւ այնպէս փաստն այն է, — որ մենք դեռ չենք պատահել մի հայի, որ չուզենար



Ռուբեն Ջարդարեան,
Քրիստափոր Միքայելեան, Է. Ակնունի

Հայկական հարցը միշտ յուզուած տեսնել Եւրոպայի մէջ, մենք դեռ չենք լսել եւ ոչ մի ձայն, որ ուզողուած լինէր մեր անբախտ ժողովրդի վիճակին արձագանգ տուող որեւէ քայլի դէմ, որ անչահախնդրաբար արել են օտարները: Եւ ո՞ւմ բերանը կը բացուէր այդպիսի մի դատապարտութեան համար: Սակայն տեսնո՞ւմ էք, որ շատ յարգելի անձնաւորութիւններ կարծիքով, այդ բոլորը նոյնպէս կարող էր «առիթ» ծառայել... Այո՛, ընթերցող, երբ կան հիմնական պատճառներ, խնդրի հետ կապուած ամէն մի երեւոյթ ինքնըստինքեան «առիթ» կամ «պատրուակ» կարող է համարուել, եւ դրանով չէ, որ չափոււմ է երեւոյթի նշանակութիւնը:

Դա լոկ մեր տեսակէտը չէ, այլ պատմական մի ճշմարտութիւն:

III

Մենք արդէն ցոյց տուինք Հայկական աղէտներէ հիմնական պատճառները եւ այսպէս կոչուած առիթ կամ պատրուակների դերը այդ աղէտների մէջ: Ժխտելով միանգամայն, թէ Հայ յեղափոխական շարժումը մեր անհամար կորուստների հիմնական պատճառների շարքում որեւէ տեղ է բռնում, մենք ցոյց տուինք նաեւ, որ այդ շարժումը նոյնիսկ առիթ կամ պատրուակ

Համարուել կարող է միմիայն սահմանափակ, պայմանական մտքով — նոյնչափ, որչափ առհասարակ հայ ժողովրդի ազատութեան խնդրի հետ կապ ունեցող ամէն մի, թէկուզ շատ ցանկալի, թէկուզ բոլորից ջատագովուող երեւոյթ:

Այդպիսով պարզուամ է մեզ համար, որ այն բոլոր դանդառները, որոնք այսօր ծանրանում են յեղափոխական շարժման կամ ձեռնարկների վերայ, — իբրեւ կոտորածների պատճառ կամ առիթ, — իսկապէս ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ ամբոխային տրամաբանութեանը յատուկ խառնիճադանձ ճիչեր, որոնք անխուսափելի են դառնում, երբ մարդիկ կամ անընդունակ են ըմբռնելու այդ շարժման ամբողջ նպատակադրմարութիւնը եւ կամ դադարաւ չունեն նրա դարդաղման համար անհրաժեշտ պայմանների մասին: Հաղար ու մի տեսակ ձեռնադահլիճներ, պայմանական համաձայնութիւններ, «թէեւ» ու «բայց»երի հետ համեմուած համակրութիւններ կամ հակակրութիւններ. դրանք բոլորը խղճուկ մտքի արտայայտութիւններ են, որոնց տակ թագնւում է կամ փափուկ կեանքի սիրահար հակայեղափոխականի դժգոյն ու անտարբեր դէմքը կամ թէ եսամօլ իմաստակի աղքատիկ հոգին: Հարցերը ուրեմն այդպէս էլ դնենք, այսինքն՝ տեսնենք.

1. Որքա՞ն անխուսափելի, որքա՞ն բնական եւ միաժամանակ որքա՞ն ցանկալի էր հայ յեղափոխական շարժումը, եւ

2. Որքա՞ն նպատակադարձար էր նրա գործ-
նական ընթացքը կամ ուրիշ խօսքով՝ նրա ըն-
դունած տակտիկան, անմիջական կռուում :

* * *

Սկսենք առաջին կէտից :

Տաճկական կեանքի ի սպառ անբարոյակա-
նացած, անսահման տգէտ ու մոլեռանդ մթնո-
լորտը կապուած այն ընդհանուր ատելութեան եւ
մշտական վտանգի զգացմունքների հետ, որոնք
միշտ դեր են խաղացել տիրող տաճիկների եւ հը-
պատակ քրիստոնեաների յարաբերութիւններում,
վաղուց դրել էր Թուրքիայի քրիստոնեայ ժողո-
վուրդներին այնպիսի հակակոշտութեան պայ-
մանների մէջ, ուր ամենավայրենի հալածանք-
ներ, անօրինակ հարստահարութիւններ, ստրկա-
կան իրաւազրկութիւն, կատարեալ անապահովու-
թիւն, աղքատութիւն, պանդխտութիւն եւայլն
դարձել էին մշտնջենական երեւոյթներ նրանց
կեանքում : Եւրոպական պետութիւնների աչքա-
ծակութիւնը զէպի քայքայուող Թուրքիան լրա-
ցրնում էր երկրի խառն, անապահով, տաղնա-
պալից ներքին կեանքը. եւ ահա տաճիկապետակ
քրիստոնեաների համար ստեղծուել էր իրերի մի
դրութիւն, որի ճնշման տակ նրանք օրէցօր, ժա-
մէ-ժամ լարոյապէս աւելի եւ աւելի պիտի ընկ-
նէին, տնտեսապէս թշուառութեան հասնէին,

մտաւորապէս յետադիմէին, քաղաքականապէս
ջնջման սխտեմի մշտական առարկայ լինէին:

Այդ էր պատճառը, որ տաճկական բռնութեան տակ հեծող Յունաստանը յուզում էր դեռ 18րդ դարից սկսած. այդ էր պատճառը, որ Կրեաէ, Լիբանան, Սերպիա, Չերնոգորիա, Ռումանիա, Պոնտիա, Հերցեկովինա, Պուլկարիա, Կոուեւով, ոմանք հարիւր տարուց աւելի, ոմանք պակաս, իրենց մեծաքանակ զոհերի զնով միանգամայն ապացուցեցին, թէ որքան անտանելի էր տաճկական լուծը «խաղաղ» կեանքով ապրելու համար: Նոյն պատճառն էր, որ դեռ 1774 թուին, ռուսաց կայսրուհի Եկատերինա Բ.ի օրով՝ Քիւշիւք-Քայնարճիի դաշնագիրը դրեց տաճկահայատակ, սրբառներին՝ ռուսաց կառավարութեան պաշտպանութեան տակ: Նոյն այդ պատճառովն էր, որ դեռ 1815 թուին ռուս կառավարութեան մի ծանուցագիր եւրոպական պետութիւններին՝ առաջարկում էր Եւրոպայի ընդհանուր հովանաւորութեան տակ դնել տաճկահայատակ քրիստոնեաներին: Նոյն այդ պատճառովն էր, որ Անգլիա, Ֆրանսա, Աւստրիա եւ Փրուսիա 1854 Ապրիլ 9/21ին հաւաքական արձանագրութեամբ պահանջում էին «տաճկահայատակ քրիստոնեաների քաղաքական եւ կրօնական իրաւունքների ապահովում» — մի պահանջ, որ քիչ յետոյ, 1856 թուի Մարտ 30ին, Փարիզի դաշնագրում Գրդյոզումը դարձաւ, իսկ 1860 թուի Օգոստոսի

Յին իրաւունք տուեց Աւստրիային, Փրուսիային եւ Ռուսաստանին՝ կրկին առանձին արձանագրութեամբ, պարտաւորել Տաճկաստանին՝ «ընդունելու լուրջ վարչական միջոցներ՝ օսմանեան կայսրութեան ամէն զաւանթեան քրիստոնեաների կայսրութիւնը բարելաւելու համար»։ Եւ այդպէս չարունակ՝ մինչեւ աւստրիական մինիստր կոմս Բէյստի առաջարկութիւնը 1867 թուին, — բոլոր տաճկահայատակ քրիստոնեաներին տալ սահմանադրութիւն, — եւ վերջապէս մինչեւ Պերլինի զաշնադիրը։

Նիւթի հանրաժանութիւնն լինելը ստիպում է մեզ չժանրանալ յատկապէս հայ ժողովրդի նախայեղափոխական «Երջանիկ» զրութեան նկարագրութեան վրայ։

Հարիւր հազարաւորներ զաղթումներ, սկիւտած 18րդ դարից, բռնի զաղթականութիւն ուսաց սահմանակից նահանգներից զէպի Տաճկաստանի խորքերը (Սերպէյ Գլինկա — «Հայերի զաղթականութիւնները»)։ Հարիւրաւոր զիւղերի ու վանքերի հողերի յափշտակում (1872 եւ 1876 թուի պատրիարքական տեղեկագիրներ)։ Հարիւրաւոր ուրիշ զիւղերի կոտորեալ աւերում (Կապոյտ զիրք, 1880 թ.) մասնակի կոտորածներ եւ հայերի ջնջման բացայայտ ծրագիր (Բալայէտ 1877 թ., Զէյթուն ու Քեամիլ փաշա 1879 թ. եւայլն)։ Բազմաթիւ զաւառների բռնի իսլամացում (մանաւանդ Կարինի եւ Տրապիզոնի նա-

հանդներում) . կամաւոր կրօնափոխութիւն զէպի-
կաթոլիկութիւն ու բողոքականութիւն՝ նիւթա-
կան նպաստներ կամ օտար պետութիւնների հո-
վանաւորութիւն ձեռք բերելու ակնկալութեամբ
(ամբողջ թուրքաց Հայաստանը) . պարբերական
սով տասնեակ հազարաւոր զոհերով (1880 թ.)
հարիւր հազարաւոր չերքէզների, տաճիկների,
լազերի, քրտերի եւ թարաքամաների Հայաստան
եւ Փոքր Ասիա տեղափոխելը — ահա նախայե-
ղափոխական «երջանիկ» զրութեան մեծաքանակ
«բարիքները» , ահա այդ զժողային զրութեան
սոսկալի արտայայտութիւնները : Եւ այս բոլորի
հետ ընթանում էր հայ ժողովրդի առօրեայ կեան-
քը — մշտական երկիւղի, անպատուութեան ու
անյերջ զրկանքների այդ զժրախտ առարկան :

Բայց տեղ տանք օտար հեղինակների մի քա-
նի ընդհանուր գիտողութիւններին եւս :

«Դեռ 1855 քուին, — ասում է Պրայս, — գօր-
Սըր Ֆ. Վիլիելմ գրում էր, որ հայկական նա-
հանգները ըստ ամենայնի տառապում են սիստե-
մական անարգ հարտահարութիւնների տակ, եւ
քննորոշում էր քուրճ կառավարութիւնը իբրեւ
քոնակալութեան մի այնպիսի մեքենայ, որ իր
նմանը չունի ամբողջ աշխարհում» :

Իրլանտացի զոկտոր Ռայտ, Սուրիայում ե-
րեցական առաքելութեան մեծաւորը, 1877 թուին

իր հրատարակած մի զրքում է միջի ալոց ա-
սում է .

«Տանիկները աւերումն են գործում ոչ միայն
վայրագ կատաղութեամբ, այլեւ կատարեալ սառ-
նասրտութեամբ եւ միանգամայն համաձայն ի-
րենց իրաւագիտութեան, օրէնսդրութեան ու հա-
ւասին... քուրբ կայսրութեան մէջ հազիւ քէ
գտնուի մի գիւղ, որ չունենայ իր զարհուրելի յի-
շողութիւնները, այնքան զարհուրելի, որ անկա-
րելի է մտածել կամ խօսել նրանց մասին» :

Կոտորածները, զրում է Տիւրն, «Երկնքի ո-
ղորմութիւն են», համեմատած հայերի «ամէնօր-
եայ» դժսխային դրութեան հետ» :

«Երդմամբ հաւատացնում ենք ձեզ, — զրում
են խնուցի հայերի 36 ներկայացուցիչները անդ-
լիական ազգին ուղղած խնդրագրում, — որ Սա-
սունի մէջ տեղի ունեցած կոտորածը միմիայն մի
կաթիլ է հայկական արեան ովկիանոսում, որ
հետզհետէ եւ լոկեայն քափւում է ամբողջ օս-
մանեան կայսրութեան մէջ...»

Կրկին յիշեցնելով, որ Ռուէն Ժակմէ հրա-
տարակել է իր գիրքը Հայաստանի աղէտներից
չառ առաջ, բերում ենք նրանից հետեւեալ տո-
ղերը .

«Ձի կարելի երեսակայել անելի սարսափելի դրուքին, քան քշուառ, ստրկացած, անպատուած եւ կեղեքուած հայ ժողովրդի դրուքինը... Ամէն տեղ, ամէն քայլափոխում անբման ու բռնակալութեան ոգին արտայայտում է հազարաւոր ձեւերով եւ եքէ մեր արեւմտեան նոյնիսկ ամենահամբերատար ժողովուրդներից մէկին վիճակուէր ենթարկուել այդ աղէտներին, քէկուզ միայն մի օրուան ընթացքում, իսկոյն դուրս կը քոչէր նրա կրծքից *ղայրոյթի աղաղակ*... եւայլն եւայլն»:

Այսպէս են խօսում նախայեղափոխական «երջանիկ» շրջանի մասին փաստերը, այսպէս է խօսում կեանքը, այսպէս են վկայում թուրքաց Հայաստանի կեանքին ծանօթ մարդկանց հարիւրից իննսուն իննը:

Բայց ի՞նչ է ասում մեզ այս բոլորը: Միակ եղրակացութիւնը, որ մենք կարող ենք անել, այդ այն է, որ հայկական կեանքը վաղուց եկել, կանգ էր առել մի խոշոր տիլեմայի առաջ. — կամ անպայման ընաջնջում իրրեւ մի ամբողջութիւն, իրրեւ մի ազգութիւն, իրրեւ մի հայրենիքի տէր ժողովուրդ, կամ թէ դիմադրութիւն՝ կեանք, պատիւ, ստացուածք, տուն, հայրենիք, ամէն ինչ բռնաբարող ուժի դէմ: Միջին ուղիներ ի սիրահարները, ինչպէս վայել է իրենց, ի հարկէ, այստեղ էլ դտնում էին մի երբորդ ելք, կար-

ծելով, թէ հայ ժողովուրդը իր կուլտուրական հակումների շնորհիւ յաղթող պիտի հանդիսանայ իրեն չըջապատող տխուր մթնոլորտում, առանց զէնքի դիմելու եւ դրանով պիտի աւետէ արաբ-աշխարհին մի նոր սկզբունք, որ մարդկային պատմութիւնը իր ամբողջ տարածութեան վրայ միշտ անտես է արել — այն է, որ կարելի է ապատութիւն ձեռք բերել լոկ «քաղաքակրթական խաղաղ պատերազմով»:

Սակայն օրէցօր աւելի եւ աւելի ծանրացող դառն իրականութիւնը մի կողմից՝ եւ միւս կողմից այդ սոսկալի դրութեան գիտակցութիւնը հայ հասարակութեան այն մասերում, որոնց սթափեցրել էր մեր մտաւոր շարժումը, հետզհետէ պալիս էին համոզելու հայերին, որ նրանք բաւկ'անեն, եթէ առայժմ հրաժարուեն այդպիսի մի մեծ ծառայութիւնից յօգուտ ընդհանուր մարդկութեան, եւ որ ընդհանրութեան մեծ ծառայութիւններ մատուցանելու համար հարկաւոր է նախ պաշտպանել եւ ապահովել սեփական գոյութիւնը: Եւ երբ դրութիւնը ստանում է այդպիսի սուր կերպարանք, երբ պարզւում է, որ իրերի ընթացքը ինքնըստինքեան զէպի կորուստ է տանում, բնական չէ՞ արդեօք, որ մի ժողովուրդ այդպիսի հանդամանքներում ընտրի այն, թէ եւ վտանգաւոր, բայց եւ յուսատու ուղին, որ զոհերի հետ միասին խոստանում է նաեւ որեւէ ապագայ: Առաջին դէպքում անխուսափելի է անպատիւ, տը-

մարդի, ժողովրդի անհուն ստորնութիւնը ապացուցանող անպայման կորուստ. երկրորդը միայն մի վեհ, մի փայլուն, մի սրբազան ռիսք է պայմանական յաջողութեամբ: Ապահով եւ պատուաւոր կեանքի հօր բնազդը՝ այն յաւիտենական, հրաշագործ բնազդը, որով ապրում ու գործում են ժողովուրդները, թէեւ շատ թուլացած, բայց բարեբախտաբար դեռ ի սպառ չէր բթացած հայ ժողովրդի որոշ տարրերի մէջ եւ միմիայն այդ բնազդը բաւական էր արդէն մահաբեր տիլեմայի դիմաց՝ ինքնապաշտպանութեան բոլոր զգացմունքները նրանց մէջ լարելու համար: Բայց մենք ունեցանք եւ մի ուրիշ գորեզ նպաստաւոր հանդամանք, որը վերջապէս պիտի որոշէր, արագացէր հայութեան ելքը այդ տատանման շրջանից: Այդպիսի մի հանդամանք եղաւ Պերլինի դաշնադիրը իր 61րդ յօդուածով: Եթէ մինչեւ այդ յօդուածը՝ ջնջման հեռանկարից խուսափել ուղենալով, ջլատուած, տկարացած, եւ իր տրտիւր անցեալի բաղմաթիւ բացասական հետքերը կրող հայը՝ կարող էր նաեւ վախենալ ռիսքի վրտանդից, — այդ յօդուածով հայութիւնը իրեն արդէն դաշնակից է տեսնում եւրոպական ամբողջ վեց պետութիւններ, եւ յաջողութեան պայմանական յոյսերը ուղղակի հաւատի պիտի փոխարկուէին: «Je m'insurge, donc je suis», գոռում էր Եւրոպան եւ հայերին թիկունք կանգնում: Տատանումը այլեւս անկարելի էր, — եւ ահա ժողո-

վըրդի սրտից պայթում է յեղափոխական շար-
ժումը, իր հոսանքի մէջ ընդգրկելով ժողովրդա-
կան հերոսների եւ դրական գործիչներին մի ամ-
բողջ շղթայ Մայր Երկրում եւ Եւրոպայում :

Հարցնում ենք ուրեմն, բնակա՞ն էր, ցան-
կալի՞ էր վերջապէս հայկական յեղափոխական
շարժումը, թէ ոչ : Արդեօք յեղափոխական հո-
սանքը ինքը հարազատ եւ միակ յուսատու զա-
ւա՞կն էր իրական կեանքի, թէ նրա վրայ ար-
ուած արհեստական մի պատուաստ :

Եւ ընդհակառակն՝ եթէ կայ մի բան, որի
մասին կարելի է աստոյալ, արդեօք այն չէ՞, որ
չատ ուչ ստեղծուեց այդ շարժումը մեր մէջ եւ
որ դեռ մինչ օրս էլ մենք չատ թոյլ ենք այդ միակ
յուսատու ճանապարհի վրայ : Գոնէ օտարները եւ
նոյնիսկ տաճիկ կառավարութիւնը չատ բնորոշ
են խօսում այդ մասին :

Մենք արդէն վերը ցոյց տուինք, որ օտար
հեղինակներից ոմանք «հայ յեղափոխական դա-
ղափարը» ուղղակի անուանում են «սարսափելի
կացութեան հետեւանք» :

Բայց լսենք էլի մի քանիսներին եւ ամենից
առաջ՝ հեղինակաւոր թուրք կառավարութեան :

1839 թուին սուլթան Ալլտիւլ Մեճիտի ~~սու-~~
րազրութեամբ հրատարակուած «Թանդիմաթը»
հռչակում էր .

«Ոչ ոք, որքան էլ ի բնէ խաղաղասէր լինի,

չի կարող չղիմեւ բռնի միջոցներէ, երբ վտանգ-
ւում են նրա կեանքն ու պատիւը»:

Հռչակաւոր կանոնիկոս Մակ-Կօլ.

«Ես իսկոյն կը նկարագրեմ հայերի ջնջման
այդ դիւային ծրագրի զարգացումը: Իսկ այժմ
թոյլ կը տամ ինձ անկեղծօրէն ասել, որ հայերը
եթէ որեւէ չնչին յոյս ունէին յաջողութեան վը-
րայ, ոչ միայն իրաւունք պիտի ունենային, այլեւ
իրենց սրբազան պարտականութիւնը պիտի հա-
մարէին ապաստմբել եւ տապալել այն դժոխային
կառավարութիւնը, որ դատապարտում է նրանց՝
մարդկային տարեցրութիւնների մէջ երբեւիցէ
պատահած ամենաստորնացուցիչ, ամենադաժան
եւ յուսագորկ ստրկութեան... Բարձր Դրան նը-
ման աւագակային կառավարութեան գոհերը պար-
տաւոր չեն ամենեւին հաւատարիմ լինել նրան եւ
իրաւունք ունեն խորտակել այդ կառավարութիւ-
նը առաջին յարմար դէպքում... Ազգերի ամե-
նամեծ շահը խաղաղութիւնը չէ, որովհետեւ կա-
րելի է խաղաղութիւն վայելել եւ անարգ վատու-
թեան մէջ, ուրանալով ամէն սրբութիւն»...

1880 թուի Սեպտեմբեր 23ին բրիտանական
Հիւպատոս Էւերստ զրում էր Կարլենից կոմս
Գրանվիլին.

«Միմիայն ժողովրդի համբերութեամբ, երկ-
չոտութեամբ եւ նրա զանազան խաւերի մէջ եղած
կապերի քուլութեամբ կարելի է բացատրել այն
հանգամանքը՝ որ արեւելեան սանձաւները անց-
եալ տարի (1879) հարկերը բաժանելու միջոցին
Հաստատման կառավարութեան դէմ, ոտքի
կանգնելով իբրեւ մէկ մարդ»:

*Տաս տարի այս խօսքերից յետոյ, այսինքն
1890 թուին՝ նոյն տեղից զնդապետ Զարմայտ
արդէն հաղորդում էր.*

«Վերջին տարիներս կարինի եւ ուրիշ գա-
ւառներում կազմակերպուող գաղտնի ընկերու-
թիւններն ու կոմիտէները, զէնք անք բերելու
դիտաւորութիւններն ու փորձերը, վերջին ժամա-
նակներս վանում եւ շրջակայքում տեղի ունեցած
դէպքերը, այդ ամէնը ցոյց են տալիս, որ իսկա-
պէս գոյութիւն ունի խորին դժգոհութիւն: Եւ ի-
րաւ, տարօրինակ կը լինէր սպասել ուրիշ քան,
քան դժգոհութիւն»:

*Լսենք եւ հեղինակաւոր Ռուէն Ժակմէնի կար-
ծիքը այդ մասին.*

«Պոսնիան, Հերցեկովինան, Պուլկարիան 1856
թուի դաշնագրում արտօնեալ տեղ չէին բռնում:
Այնտեղ նրանք մինչեւ անգամ չեն էլ յիշատակ-

ուած, ինչպէս չեն յիշատակուած կրետէն եւ Լի-
բանանը: Ինչո՞ւ ուրեմն Եւրոպան եռանդուն կեր-
պով շահագրգռուեց այդ երկրների քրիստոնեայ
ազգաբնակչութիւններով դեռ 1878 թուից շատ ա-
ռաջ եւ ոչ մի պահանջ չներկայացրեց Հայաստա-
նի քրիստոնեաների վերաբերմամբ: Դժբախտա-
բար, ես ոչ մի բացատրութիւն չեմ գտնում այս
տարբեր վերաբերումների համար դէպի զանազան
ազգերը, բացի այն, որ հայերը *փոխանակ ապրո-
տամբելու* բաւականացան միայն զանգատնե-
րով... Եթէ տանկական հալածանքները ննչուած
հայերի մէջ խոր տենչանք են զարթեցնում՝ սուր-
նալ ոչ միայն անձնական ապահովութիւն, այլեւ
ընդհանուր ինքնավարութիւն այն հողի վրայ, ուր
իշխել են նրանց նախնիքները, եւ դաշնագիրների
գծած սահմաններում, — դա ամենեւին արդիւնք
չէ սովորական ինտրիկի, այլ մի պատուարներ ե-
րեւոյթ մարդկային բնաւորութեան համար, որ
արիանում է աղէտների մէջ եւ չի բաւականանում
գոյութեան լոկ նիւթական գոհացումով»...

*Վերջապէս 1894 թուի Փետրուար 20ին Քը-
րանսական զեռպան Կամպոն իր Կառավարութեա-
նը տուած մի զեկուցման մէջ՝ ի միջի այլոց ա-
սում է.*

«Իմ անցեալ տարուան զեկուցումները ծանո-
քացրին Կեսարիայում, Մարգուանում, Անգարա-

յում տեղի ունեցած դէպքերի հետ... Իր անգր-
քութեամբ Բարձր Գուռը սրբապործեց հայկական
շարժումը, որ այժմ արդէն ունի իր նահատակ-
ները»...

Այդպէս ուրեմն, — եթէ ձեռակերպենք նոյն-
իսկ վերը յիշած մարդկանց բառերով, — տիրող
հանդամանքներում հայկական շարժումը ոչ միայն
անխուսափելի էր, որովհետեւ այդ էր պահան-
ջում «իրերի կացութիւնը», ոչ միայն իրաւացի
էր, որովհետեւ ոեւէ ազգ պարտաւոր չէ անպատ-
ճառ հաշտուել «ամենադժան ստրկութեան»
հետ կամ մնալ «անարգ վատութեան» մէջ, ոչ
միայն շատ հասկանալի էր, որովհետեւ «տարօ-
րինակ» կը լինէր դրա փոխարէն տեսնել ուրիշ
երեւոյթ, ոչ միայն նպատակայարմար էր, որով-
հետեւ հայը «առանց աստատմբելու» չէր կարող
իր գրութիւնը ուրիշ կերպ բարւոքել, — այլեւ
դեռ վաղուց սպասելի էր, որովհետեւ միմիայն
«հարկերի բաժանումը բաւական էր հայերին ա-
պրտամբեցնելու համար», այլեւ միանգամայն
պատուաբեր երեւոյթ էր, որովհետեւ նա ապա-
ցուցանում է, թէ հայերի մէջ դեռ չեն մարել
«մարդավայել բնաւորութեան» բնազդները, վեր-
ջապէս այսօր նա սրբագործուած մի դատ է, ո-
րովհետեւ ունի իր բազմաթիւ «նահատակները»
— զժբախտ ժողովրդի բարօրութեան զաղափա-
րի համար զոհուած նահատակներ...

IV

Դիմենք այժմ գործնական ընթացքին, որ արտայայտուել է հայ յեղափոխական շարժման մէջ:

Կանգ առնելով ամենախոշոր զօրերի վրայ, մենք պիտի յիշենք այստեղ Պոլսում կատարուած ցոյցերը, Սասունի, Վանի եւ Զէյթունի շարժումները, ոռւս եւ պարսկական սահմաններից արուած արշաւանքները (Կուկունեան եւ Խանասոր), ապա մի ահադին շարք համարեա ամէն տարի կրկնուող կոխների, որոնք կապուած են եղել զէնքի փոխադրութեան, հրոսակային խումբերի զործունէութեան կամ կազմակերպչական աշխատյլ զործերի հետ եւ վերջապէս բազմաթիւ տեղորական զործողութիւններ, ուղղուած պաշտօնական անձերի եւ մանաւանդ հայ լրտեսների ու դաւաճանների դէմ: Ընդհանրացնելով այս յեղափոխական երեւոյթները, մենք կը տեսնենք, որ հայ յեղափոխական կուսակցութիւնները ցոյցեր ու արշաւանքներ են արել, ժողովրդական շարժումներ են առաջ բերել, զէնքի փոխադրութեամբ են զբաղուել, աշխատել են կազմակերպել ժողովուրդը կռուի համար, տեղոր են կատարել:

Ո՞րն է սրանից աւելորդը, վնասակարը, կորստարերը:

Վերը բազմաթիւ օտար հեղինակների հետ



Քրիստափոր, Զաւարեան եւ Երիտասարդ գործակիցներ՝

«Դրօշակ»ի խմբագրութեան բակին մէջ:

միասին մենք տեսանք, որ հայկական շարժումը մի բնական, մի շատ հասկանալի եւ միաժամանակ միանդամայն նպատակաշարմար երեւոյթ է մեր կեանքում: Եթէ մենք չենք սխալուել այդ եզրակացութեան մէջ, ուրեմն, որոշելով հայկական շարժման էութիւնը եւ նպատակը, մենք կ'ունենանք պատրաստ կրեաւերիում(*)՝ դրած հարցումին պատասխանելու համար. անմիտ, պարսաւելի, անպայման բացասական պիտի համարուեն այն ձեռնարկները, որոնք չեն համապատասխանում այդ որոշումից բխող պահանջներին, եւ ընդհակառակն՝ օգտակար, ցանկալի, դրական՝ նրանք, որոնք համապատասխանում են այդ պահանջներին:

Ի՞նչ էր ուրեմն մեր շարժման նպատակը: — Ուրիշ ոչինչ, եթէ ոչ կազմակերպուած ու բռնի ուժով կռուել, բողոքել Տանկաստանում տիրող սպանիչ կարգերի դէմ, մինչեւ որ վեց պետութիւնների երաշխաւորած միջամտութեամբ այդ կարգերը դէպի լաւ կը փոխուեն:

Ինչպէս տեսնում է ընթերցողը, կազմակերպութիւն, բռնի ուժ, բողոք եւ վերջապէս եւրոպական միջամտութիւն առաջ բերելու նկատումները այս որոշման անհրաժեշտ տարրերն են կազմում: Կանգ առնելով այս տեսակէտի վրայ, մենք կարող ենք վերեւ դրած հարցը՝ թէ «ո՞րն է մեր

(*) Դատանիշ, չափանիշ:

յեղափոխական անցեալում տեղի ունեցած ձեռնարկներից աւելորդը, վնասակարը, կորստաբերը» վերածել այս ձեւի. — ո՞րն է զրանցից զուրկ այս տարրերից, ո՞րն է արդեօք դուրս մնում իրեւ չափս ընդունած մեր որոշումից:

Բաւական է ամենաթեթեւ մի հայեացք ձգել յիշեալ պորձառնութիւնների վրայ եւ մենք կը տեսնենք, որ նրանցից իւրաքանչիւրը ունի մեր որոշման բոլոր տարրերը:

Յոյցերը, արշաւանգները եւ հրոսակային խմբերը կազմակերպում են կռուող ուժերը, ժողովրդականացնում են բողոքի ճանապարհը, կրթում են ժամանակակից սերունդը, վառ են պահում ժողովրդի դիմադրական տրամադրութիւնը, հարուածում են թշնամու հեղինակութեանը թէ ներսում՝ սեփական հպատակների աչքում, եւ թէ դրսում՝ օտարների առաջ, վնասում են կառավարչական շահերին, պաղեցնում են եւրոպական հասարակական կարծիքը եւ զիւսնատները, այսինքն առաջ են մղում միջամտութեան գործը, առնուազն թոյլ չեն տալիս խնդիրը մոռացութեան մատնելու, թէ իրեւ միջազգային քաղաքական խնդիր եւ թէ իբրեւ աշխարհիս բոլոր ծայրերում ցրուած հայերիս համար ընդհանուր ազգային դատ:

Ժողովրդային շարժումները, իբրեւ յեղափոխական լայն ձեռնարկներ, իրենց ազդեցութեամբ, ի հարկէ, աւելի նշանաւոր են: Ամէն

տեղ եւ ամէն ժամանակ ապստամբութեան դա-
ղափարը կապուած է եղել այդ տեսակ շարժում-
ների հետ եւ այնքան վճռական դեր են ունեցել,
դրանք ժողովուրդների պատմական կեանքում,
որ ազատութեան անունով սկսուած կռիւների
գործնական նպատակն են կազմել միշտ: Պարզ է
ուրեմն, որ հայկական շարժումը եւս չէր կարող
խուսափել կռուի այդ ամենէն էական տարրից:

Զէմֆերի փոխադրութեան, կազմակերպչա-
կան հազար ու մի հոգսերի եւ կատարուած տե-
ոորական գործողութիւնների մասին խօսելն ար-
դէն աւելորդ է, որովհետեւ դրանք անհրաժեշտ
միջոցներ են վերոյիշեալ գործառնութիւնների
համար եւ յեղափոխական ամէն մի ծրագրում
անշուշտ տեղ պիտի բռնեն:

Ահա՛ մի քանի խօսքով՝ մեր քննադատու-
թեան ենթակայ ձեռնարկների գրական կողմերը:
Ընթերցողին ենք թողնում լրացնել այս ընդհա-
նուր գծերը կենդանի օրինակներով, որոնք կը
պարզեն նրան, թէ որքան յեղափոխական յայտնի
ձեռնարկները իրենց ժամանակին մեծ ազդեցու-
թիւն են ունեցել մի կողմից՝ հայ հասարակու-
թեան, հայ ժողովրդի տրամադրութեան վրայ,
ներշնչելով նրան ոգեւորութիւն եւ հետաքրքրու-
թիւն դէպի մեր դատը, մեր կռիւը, յեղափոխա-
կան կուսակցութիւնները եւայլն եւ միւս կող-
մից՝ եւրոպական գիւտնադիտութեան վրայ,
ստիպելով նրան որոշ դէպքերում սեղանի վրայ

դնել մոռացութեան մատնուած հայկական խնդիրը եւ ուրիշ դէպքերում՝ յատուկ խորհրդաժողովներ կազմել այդ խնդիրը արծարծելու համար :

Բայց դուցէ կան յեղափոխական կռուի ուրիշ միջոցներ, որոնք աւելի արդիւնաւէտ կարող էին լինել, քան մեր յիշածները : Թող ցոյց տան մեզ՝ ովքե՛ր գիտեն այդպիսիք : Իսկ մենք կարծում ենք, որ մեր յեղափոխական շարժումը, ի միջի այլոց, հենց նրանով էլ արտայայտեց իր կենսունակութիւնը, իր ճկունութիւնը եւ ամենէն անպատճառ պայմաններին՝ յարմարուելու իր ընդունակութիւնները, որ նա կարճ ժամանակամիջոցում ըմբռնեց կռուի բազմազան միջոցները՝ սկսած համեմատաբար խաղաղ բնաւորութիւն ունեցող բողոքներից մինչեւ ուժանակի գործածութիւնը, սկսած անհատական տեւորներից մինչեւ ժողովրդական շարժումները :

Գուցէ, վերջապէս, այս բոլոր միջոցներին դիմելու կարիք չկար. դուցէ պէտք էր հետեւել որեւէ աւելի սահմանափակ ուղղութեան, որպէսզի չվատնելով մեր յեղափոխական ուժերն ու միջոցները բազմատեսակ գործերի վրայ, մենք կենտրոնացնէինք նրանց որոշ խնդիրների շուրջը : Տեսնենք :

Համաձայն այն նպատակին, որ մենք յատկացրինք հայկական շարժման, յեղափոխական գործունէութեան եղանակը սխիտի ի նկատի ու-

նենար, ի միջի այլոց, եւրոպական միջամտութիւն առաջ բերելու բոլոր հնարաւորութիւնները: Ահա՛ այն պայմանները, որոնք անհրաժեշտ էին դրա համար. — հարկաւոր էր, որ մեր բողոքները տեղի ունենային մեծ պետութիւններէ աչքի առաջ. որ այդ բողոքները իրենց խիստ բնաւորութեամբ ընդունակ լինէին արտայայտելու կացութեան ամբողջ ծանրութիւնը. որ դրանք կրէին սիստեմատիկ եւ ոչ թէ պատահական երեւոյթներէ բնաւորութիւն. որ հայութիւնը երեւար իբրեւ մի ուժ, որին արհամարհել չէ կարելի, որի գոյութիւնը կարող է նպաստաւոր լինել եթէ ոչ մարդկային քաղաքակրթութեան, գոնէ այս կամ այն պետութեան համար եւ որի անհանգիստ, յեղափոխականօրէն բորբոքուած տրամադրութիւնը, ընդհակառակն, միանգամայն վնասակար՝ պետութիւններէ շահերին: Աւելացրէք այս բոլորին եւ այն պահանջները, որոնց պէտք է գոհացում տայ ամէն-մի կազմակերպութիւն, որ ճշգրտում է որոշ գեր կատարել ընթացիկ կեանքի մէջ, — այն է՝ մսխել իր ուժերն ու միջոցները ըստ կարելւոյն խնայողաբար, գրաւել բոլոր նըպաստաւոր տարրերն ու հոսանքները, կանոնաւորել նրանց ընթացքը. եւ դուք կը հասկանաք, որ մեր յեղափոխական անցեալում դործադրուած կռուի միջոցներէ ոչ մի մասը ոչ պէտք էր եւ ոչ էլ կարելի էր զոհել յօգուտ միւսներէ:

Յոյցեր եւ արշաւանքներ կատարելով, յեղա-

փոխականները դործում էին Պոլսում եւ Տաճկաստանի սահմանների վրայ: Պոլսի նշանակութիւնը կռուի դործի մէջ յայտնի է արդէն եւ մենք չենք ծանրանայ այստեղ դրա վրայ: Պոլսում յեղափոխականները ոչ միայն Տաճկաստանի սրտումն էին, այլեւ համաշխարհային նշանակութիւն ունեցող մի կէտում, ամբողջ Եւրոպայի աչքի առաջ, նրա շահերի անմիջական թատերարեմում. մի ատրճանակի պայթում այնտեղ աւելի է լսելի աշխարհին, քան հարիւրաւոր հրացանների որոտումը երկրի խորքերում: Սահմանների վրայ դործելով, մենք նոյնպէս խուլ անկիւններում չէինք զտնւում, այլ այնպիսի վայրերում, ուր բնականաբար պէտք է շահագրգռէինք առնուազն երկու պետութիւն: Յուցական այդ երկու տեսակի ձեռնարկները բաւարարութիւն են տալիս նաեւ տնտեսաբար ու սիւսեմատիկ, տեւողական կերպով կռիւը տանելու պայմաններին, որովհետեւ դրանք պահանջում են համեմատաբար աւելի քիչ ուժ եւ միջոցներ, իսկ նախապատրաստութեան համար աւելի քիչ ժամանակ. մի հանգամանք, որ ոչ միայն կարեւոր է առհասարակ դադտնի ձեռնարկների յաջող իրադործման համար, այլեւ էական նշանակութիւն ունէր այնպիսի օրերում, երբ վստահ լինելով Եւրոպայի օղնութեան վրայ, յեղափոխական կուսակցութիւնները պարտաւոր էին ձգտել ըստ կարելոյն շուտ բարւոքել տալու ժողովրդի ծանր դրութիւնը: Հասկանալի է նաեւ,

որ այդ ձեռնարկները չէին հակասում երկրի գործունէութեան պահանջին. ընդհակառակն՝ նպատակ ունենալով թեթեւացնել երկրի մէջ տիրող ծանր պայմանները, դրանով միայն պէտք է դիւրացնէին եւ բնականաբար առանձին զարկ տալին երկրի գործունէութեան:

Կան սակայն մարդիկ, որոնք ընդունելով ցուցական գործունէութեան կարեւորութիւնը մեր շարժման սկզբնական շրջաններում, հերքում են յետագայ ցոյցերի նշանակութիւնը: «Քանի որ մեր հարցը հերթական էր, պէտք չէր այս կամ այնչէր ժամանակ վերստին դրդուել թշնամուն» — ասում են դրանք համոզուած շեշտով, կարծես թէ երբ մի հարց հերթական է լինում, այդ արդէն նշանակում է, որ նա այդպէս էլ կը մնայ կամ թէ անպատճառ կը լուծուի յաջողութեամբ: Արդեօք այդ մարդիկ հարցրե՞լ են իրենց երբեւիցէ, թէ ժամանակի ընթացքում, շնորհիւ քաղաքական ուժերի եւ շահերի այս կամ այն դասաւորման, քանի՞-քանի՞ հերթական հարցեր դիւրութեամբ ծալուել մի կողմն են դրուել կամ մինչեւ իսկ մարել են յաւիտեան: Եւ հենց վերջին 20 տարուան աննշան ժամանակամիջոցում մի՞թէ քիչ առիթներ ունեցանք մեր սեփական աչքով տեսնելու, թէ որպիսի անդուծ խաղերի մատնրւեց մեր դատը: Տեղն է յիշատակել այստեղ հետեւեալ բնորոշ փաստը: Տաճիկ կառավարութեան երեք պատուիրակներ մին միւսի ետեւից ժընեւ

եկան՝ հենց այդ «աւելորդ» ձեռնարկներէց յե-
 տոյ, 96, 97 թուականներին, եւ որ զլիաւորն է՝
 իրենց առաջարկութիւններէ մէջ նրանք միակ պա-
 հանջ էին դնում՝ զազարեցնել յեղափոխական
 գործունէութիւնը Պոլսում, իսկ բուն երկրի մա-
 սին ոչ մի պայման, ոչ մի խօսք։ Ուրիշ հանգա-
 մանք։ Կան ընդէն ժողովուրդներ ի կեանքում,
 երբ կարելի է հաշտուել ամէն բանի հետ, բայց
 ոչ լռութեան։ Կան վայրկեաններ, երբ լռութիւ-
 նը բարոյապէս բնորոշում է մի ամբողջ շարժում,
 մի ամբողջ ժողովուրդ, եւ այդպիսի վայրկեան-
 ներից էին այն ժամանակները, որոնց հետ կապ-
 ուած են ներկայումս դատաւիտուող ցոյցերը։
 Երբ 95 եւ 96 թուականներին արեան մի ամբողջ
 ծով էր պատել Հայաստանին եւ երբ հայութիւ-
 նը, եթէ նա ստրկածին արարածների մի դանդ-
 ուած չէր, պիտի բռնկուած լինէր վրէժի միակ
 հասկանալի զգացմունքով, պիտի դառնար վրէժի
 մի անվերջ աղաղակ, — այդպիսի մի վայրկեա-
 նում, ասում ենք, — լռութիւնը պիտի նշանա-
 կէր միայն եւ միայն ամբողջ ազգի կատարեալ
 բարոյական անկումը եւ յեղափոխական գաղա-
 փարի, յեղափոխական շարժման կատարեալ սը-
 նանկութիւնը։ Փառք ուրեմն այն հերոսներին, ո-
 րոնք ոչ միայն այդ պարզելի լռութիւնը փութոր-
 կեցին ու հայ ժողովրդի ամենէն արգար, ամենէն
 էական զգացումների թարգմանը եղան, այլեւ
 միանգամայն ապացուցեցին, որ նոյնիսկ ծանր

օրերում նրանք ընդունակ են հաշուել իրենց քայլերը եւ թշնամուն հարուածելու համար այնպիսի ձեռնարկներ ծրագրել ու իրագործել, որոնք օտար լրագիրներում տեղ-տեղ նոյնիսկ «հանճարեղ» անուան արժանացան:

Սակայն բաւականա՜նալ միմիայն ցուցական ձեռնարկներով, այսինքն միմիայն երկրից դուրս կատարուող արշաւանքներով ու ցոյցերով, նախ՝ անկարելի էր. իրերի դրութիւնը անտանելի էր հենց՝ երկրի մէջ, ճնշումներն ու հալածանքները զգալի էին հենց այնտեղ, ուր ապրում է ժողովուրդը: Եւ բնականաբար երկրում արդէն դիտւում էին յեղափոխական հոսանքներ, արդէն հանդէս էին եկել հոգւով բարձր եւ ազատութեան կրթակով վառուած ուժեր, որոնք պէտք է կատարէին եւ կատարում էին իրենց դործը — ձգտում էին կազմակերպուել եւ կռուել (Յունոններ, Չաթո-Շերոններ, Արարոններ): Յեղափոխականների կապը դրանց հետ, հետեւաբար, նոր երեւոյթներ չէր ստեղծում, այլ նպատակ ունէր միայն ամբողջացնել ցրուած ուժերը, կանոնաւորել նրանց ընթացքը եւ այս կամ այն ձեւի իր օղնութեամբ զիւրացնել նրանց դործը. մի դեր, որ յեղափոխականների անհրաժեշտ պարտաւորութիւնների շարքն էր մտնում:

Աւելի եւս: Ցուցական դործունէութեամբ ոչ միայն չէր կարելի, այլեւ պէտք չէր բաւականանալ: Ոչ մի հասարակական շարժում չէ կարող

յարատեւել եւ մանաւանդ յաղթական վախճան
 ունենալ, եթէ նա ժողովրդականացած չէ ազգի
 մէջ, նրա ընդարձակ խաւերում: Այնպիսի մի մեծ
 խնդիր, ինչպիսին է հալածուող մի ժողովրդի ա-
 դատումը ուժեղ բռնակալի ճիրաններէ, չէ կա-
 րող յաջողութեամբ պսակուել, եթէ նա սահմա-
 նափակուի ժողովրդից կտրուած որեւէ հասարա-
 կական դասակարգով: Այդ մէկ: Երկրորդ՝ ոչ
 մի ազատութիւն գին չէ կարող ունենալ ժողո-
 վրդի համար եւ չէ կարող հետեւաբար պահպան-
 ուել, եթէ ինքը ժողովուրդը չէ գիտակցում ա-
 դատութեան պահանջը եւ չէ մասնակցում նրա
 անունով յայտարարուած կռուին. օգից ընկած
 ազատութիւնից՝ անգիտակից ժողովուրդը չէ
 օգտուում եւ հեշտութեամբ կորցնում է այն առա-
 ջին պատահած դէպքում: Երրորդ՝ ոչ մի ժողո-
 վուրդ չէ կարող իր անվերջ հեծեծանքներով ի-
 րական օգնութիւն սպասել արտաքին աշխարհից.
 կռուի որոտումները, նուիրական զազաւարով
 որբադործուած ռազմի ազադակներն են, որ ար-
 տայայտում են նրա կենսոնակութիւնը, նրա հո-
 դեկան արժանիքները. դրանք են, որ ներշնչում
 են յարպանք դէպի մի ազգ եւ երաշխաւորում են
 նրա համար թէ համակրութիւն եւ թէ ինքնուրոյն
 ապրելու բարոյական իրաւունք: Չորրորդ՝ սոսկ
 ցուցական դործունէութիւնը կարող էր ընդունել
 արտաքին աշխարհի կողմից իրրեւ միայն մէկ
 խմբի, երկասարդութեան մի որոշ մասի դործ,

որ կապ չունէր ժողովրդի հետ, եւ այդպիսով կարող էր ջնջել հայկական բողոքի ամբողջ նշանակութիւնը: Թուրք կառավարութեան կամ եւրոպական շահերին վնասելու գործը միտք է ստանում այն ժամանակ միայն, երբ նայում են յեղափոխականների վրայ իբրեւ ժողովրդային տրամադրութեան արտայայտիչների վրայ: Հակառակ դէպքում՝ վնասուողները, «հայկական հարց» կոչուածը մի կողմ թողնելով, կարող են իրենց նպատակ դնել՝ համերաշխ ուժերով վերջ դնելու իրենց հանդստութիւնն ու շահերը ձեռնահարող մի «վնասակար տարրի»: Այն ինչ՝ երբ Պոլսում պայթող յեղափոխական ձեռնարկի հետ միաժամանակ երկրի մէջ նկատուում է ժողովրդի յուզուած տրամադրութիւնը, այն ժամանակ առաջին երեւոյթը ընդունւում է միայն իբրեւ երկրորդի արձագանդ, եւ բնականաբար «վնասակար տարրի» դադարեցնելու տեղի է տալիս «հայկական դատի» խնդրին: — մի հանգամանք, որ արդէն սուլթանը եւ Եւրոպան, յայտնի պատճառներով, չեն կարող համերաշխ լինել, չեն կարող միանալ:

Բայց մենք զրոււմ ենք, որ այս հողի վրայ կանգնելով, չենք կարող դժացում տալ մեր հակառակորդներին: Զրոււմ ենք, որ այս ամէնի դէմ նրանք կարող են առարկել. «Մենք սկզբունքով հակառակ չենք այդ բոլորին: Ընդհանուր առմամբ դրանք անհրաժեշտ են, անխուսափելի են,

դուցէ նոյնիսկ նպատակայարմար են, բայց...
բայց ամէն բան իր տեղն ունի, ամէն բան էլ իր
չափը պիտի ունենայ: Պէտք չէ մոռանալ, որ այ-
սօր փոխանակ առաջ ղնալու, տեսնում ենք մեր
ետեւում հարիւր հազար զոհեր եւ ընդհանուր
յուսահատութիւն... Ահա թէ ինչու մենք կար-
ծում ենք, որ հայ յեղափոխական անցեալում
չատ բան չէր համապատասխանում ժամանակի
փաղափական հանգամանքներին, որ յեղափոխա-
կան կուսակցութիւնները յանպատրաստից հան-
դէս եկան, որ նախ քան զործնական քայլերի դի-
մելը, պէտք էր ժողովուրդը կազմակերպել եւ
առհասարակ երիտասարդական յախուռն զգա-
ցումների փոխարէն՝ զործի մէջ պէտք էր ղեկա-
վարուել սառն դատողութեամբ»:

Ամենազառն կսկիծով եւ վրէժխնդրութեան
կրակով լցուած՝ մենք խոնարհւում ենք այն ան-
համար կորուստների առաջ, որ ունեցաւ մեր տա-
րաբախտ հայրենիքը եւ որոնք այս առարկու-
թիւնների ծուծն են կազմում: Սակայն թոյլ կը
տանք մեզ նկատել, որ մեր ղժդոյն հակայեղա-
փոխականները կամ եսամոլ իմաստականները չեն,
որ պէտք է այսօր ժողովրդասիրութեան եւ հայ-
րենասիրութեան դասեր կարդան յեղափոխական-
ներին՝ հայութեան ամենազղայուն տարրին, որ
իր կեանքը դրեց նրա դատի յաջողութեան հա-
մար: Հակառակորդների այս «խրատները» յիշե-
ցընում են մեզ Շէքսպիրի այն հեղնութիւնը, որ

արտասանում է հմայիչ Համէթ իր անհաւատա-
րիմ մօր հասցէին .

Պէտք է նայինքն առաքինութիւնը
Ներում աղերսէ գարշ մոլութիւնից ,
Այո, եւ խոնարհուի , պաղատանք անէ
Եւ հրաման խնդրէ բարիք գործելու . . .

Հեշտ է , այո , շատ հեշտ , պատմական բարդ ,
պատասխանատու , յաճախ աննախատեսելի դէպ-
քերը տեղի ունենալուց յետոյ , « քննադատի » դե-
րի մէջ մտնել եւ սրտացաւի ծիրանի հաղած՝ ան-
վերջ կրկնել թէ « այս այսպէս պիտի չլինէր » կամ
« այն՝ այնպէս » : Ամենասահմանափակ մարդն
անգամ այդ դէպքում կարող է այնքան երեւակա-
յութիւն ունենալ , որ կատարուած իրողութիւնը
զարդարէ որեւէ փոփոխութիւնով կամ մի նոր
դժով , եւ զինուած այդ տեսակէտով՝ դառնայ
պախարակէ եղածը : Հազարաւոր մարդիկ , որոնք
մասնակցել են Փրանսական Յեղափոխութեանը
կամ զրել են նրա մասին , ժամանակին պնդում
էին , որ եթէ այս կամ այն բանը այնպէս չլի-
նէր , ինչպէս եղաւ , աւելի լաւ կը լինէր , յեղա-
փոխութիւնը աւելի խաղաղ եւք կը ստանար ,
եւայլն , եւայլն : Եւ եթէ մարդիկ զերծ չեն մնա-
ցել այդ տեսակ տարտամ խորհրդածութիւններէց
մի այնպիսի յեղափոխութեան վերաբերմամբ , ո-
րի բարեւոյնը ծաւալուեցին ամբողջ աշխարհի
վրայ , զարմանալու ոչինչ չկայ , ի հարկէ , որ

Հայկական արիւնալից շարժման մասին խօսողները, այն էլ Հայ խօսողները, կարող են աւելի ընդարձակ ասպարէզ ունենալ պատժական հալածութիւն կարկատաններ առաջարկելու համար...

Սակայն մեր հակառակորդների ձեռքից այդ վերջին զէնքն էլ խլելու յուսով, մենք կանգ կ'առնենք բերած առարկութիւնների վրայ եւս, չնայած դրանց անսահման անորոշութեան:

V

Յեղափոխական դորժնական ընթացքը քննադատելիս՝ պէտք է իսկապէս յեղափոխական ճանաչուած ձեռնարկները դնահատուեն կոտորածներից դուրս. այսինքն այն եղանակով, որով մենք քննեցինք այդ ընթացքը նախորդ գլխում: Ուրիշ կերպ վարուել՝ կը նշանակէր պարզապէս հերքել շատ ակներեւ ճշմարտութիւններ եւ ի վերջոյ՝ նոյնիսկ մեր շարժման իրաւունքը: Սակայն այդպէս չէ նայում իրերին ամբոխային տրամաբանութիւնը. նա կարելի է համարում դրենել իր ասպետների բերանում այնպիսի խօսքեր, որ մենք բերինք քիչ առաջ, այն է՝ «Յեղափոխական անցեալում շատ քան չէր համապատասխանում ժամանակի քաղաքական հանգամանքներին, չկար անհրաժեշտ նախապատրաստութիւն եւ ժողովրդի կազմակերպութիւն, չկար դործի մէջ սառը դատողութիւն»:

Ի՞նչ ասել է՝ «չատ բան չէր համապատասխանում ժամանակի քաղաքական հանգամանքներին»:

Երբ 1878ին Խրիմեան վերադարձաւ Պերլինի Վեհաժողովից՝ նա ասում էր իրեն զիմուներին մօտաւորապէս հետեւեալը.

«Հայերս ոչինչ չստացանք: Այնտեղ ապուրը ուտում էին երկաթէ դգալներով, իսկ մենք ունէինք միայն թղթէ դգալ»:

Այսպէս էր խօսում Խրիմեանի բերանով Պերլին դացած պատգամաւորութիւնը. այս խօսքերի մէջ էին ամփոփւում այն տպաւորութիւնները, որ ստացել էր հայ պատգամաւորութիւնը Պերլինում եւ Եւրոպայի առաջնակարգ քաղաքադէտների հետ չփոխելուց յետոյ Պէտք է կոռել — ահա այդ խօսքերի իմաստը: Մի տարի յետոյ 1879 թուի Յունիսի 12ին Պոլսի անգլիական դեսպան Լայարտ հեռագրում էր նախարար Սալդարիին.

«Եթէ Բարձրագոյն Դուռը չգգուշանայ, եթէ մա չգործէ հեռատեսութեամբ ու խոհեմութեամբ, Ասիայում մի գեղեցիկ օր կը ծաղի հայկական խնդիր, ինչպէս որ Եւրոպայում ծագեց պուլկարական խնդիրը, որ պատճառ եղաւ վերջին պատերազմին»...

Եւ դէնը՝ այդ երկար հեռագրի բովանդակութիւնից երեւում է, որ յիշեալ «գեղեցիկ օրը» կը

դայ այն ժամանակ, երբ կ'արտայայտուի երկրում հայկական դատի առթիւ որեւէ շարժում:

1880 թուի Յունիսի 11ին վեց մեծ պետութիւնների մի համանման յուշագիր՝ ուղղուած արտաքին գործերի նախարար Ապետին փաշային՝ վերջանում էր այս խօսքերով:

«Պարտք եմք համարում ձեր ուշադրութիւնը հրաւիրել այն լուրջ պատասխանատուութեան վրայ, որ իր վրայ է առնում Բարձրագոյն Դուռը, ուշացնելով այն միջոցների իրագործումը (61րդ յօդուածի պահանջները), որ պետութիւնները անհրաժեշտ են սեպում ինչպէս տաճկական կայսրութեան, այնպէս եւ ամբողջ Եւրոպայի շահերի համար»:

Չերկարացնենք: «Կապոյտ գրքերից» պատահական կերպով վերցրած այս կտորները ցոյց են տալիս, որ պետութիւնները ամէն կերպ աշխատում էին հայկական որեւէ շարժման տեղիք չըտալ, գտնելով որ դա սպառնում էր պուլկարական հարց դառնալ՝ եւ առաջ բերել այնպիսի միջամտութիւններ յօդուած հայերի, որոնք կարող էին նոյնիսկ պատերազմ յարուցանել: Եւ երեւի այդ տեսակ վտանգներից խուսափելու համար էր, որ այնուհետեւ համարեա ամբողջ 80ական թուականների ընթացքում Եւրոպական պետութիւնները նպաստեցին թուրքիային՝ հայկական հարցը մոռացութեան մատնելու:

Հարցնում ենք ուրեմն. յեղափոխականներին ընթացքը համապատասխանո՞ւմ էր «քաղաքական հանդամանքներին», թե՞ ոչ: Ի՞նչ կարող էր մեզ համար աւելի ձեռնտու լինել, քան մեր հարցի պուլկարական հարց դառնալը եւայլն: Եւ մեր բերած վկայութիւնները չե՞ն ապացուցանում արդեօք, որ միմիայն յեղափոխական շարժման հարուածները պիտի ստիպէին հերքական խընդիր դարձնել մեր բազմաչարչար դատը: Եւ որպէսզի չընկնենք որեւէ սխալանքի մէջ, թողնենք որ այս հարցերին պատասխանէ «Ժամանակը» յայտնի քաղաքագէտներէց մէկը: 1890ին, այսինքն հայկական հարցի համարեա տասնամեայ մոռացութիւնից յետոյ՝ աւստրիացի նախարար Կալմուկի, խօսելով հայոց պահանջների մասին, բացարձակապէս յայտարարում էր.

«Եւրոպա չկայ, եւ մինչեւ որ հայկական հոգը չշաղախի արիւնով, քոզ գիտեման հայերը, որ ոչինչ չեն ստանայ»:

Ի՞նչ էին նշանակում այս խօսքերը, եթէ ոչ՝ եւրոպա չկայ, բայց նա կը լինի, երբ հայերը բացարձակ կռուի նանապարհը կ'ընտրեն իրենց պահանջներն իրագործելու համար»:

Եթէ յիշում է ընթերցողը, Ռուէն Ժակմէն եւս 1889ին վերլուծելով եւրոպական գիւտնագիտութեան ընթացքը հայկական հարցում, գալիս

էր այն եզրակացութեան, որ Եւրոպան անտար-
բեր գտնուեց զէպի հայերը, որովհետեւ հայերը
չէին ապստամբուել:

Կրկնում ենք ուրեմն. — Համապատասխա-
նում էր յեղափոխականների բռնած զիրքը «ժա-
մանակի քաղաքական պահանջներին», թէ՞ ոչ:
Խնդիրը այդպիսով՝ քաղաքական պայմաններն
արհամարհելու մէջ չէր, — սովորական մեղա-
դրանք յեղափոխականների հասցէին, — այլ այդ
քաղաքականութեան վրայ ազդելու միջոցնե-
րում:

Թող չասեն մեզ, թէ այն, ինչ նպատակաշար-
մար էր, օրինակ, այս ինչ թուականին, կարող էր
վնասակար լինել յետագայ թուականներին եւն.:
Հասարակական մի հոսանք, որ հող ունի կեանքի
մէջ, չէ կարող չառաջանալ, իսկ մի անդամ ա-
ռաջանալով՝ նա չէ կարող չղարդանալ կամ թէ
չեղուել իր ընթացքից, ինչպէս ջուրը բնական
պայմաններում չէ կարող չհոսիլ, երբ նրա առ-
ջեւ բացուում է ճանապարհ: Գործածելով Լասսա-
լի խօսքերը, դա «Երկաթէ անհրաժեշտութիւն»
է, որ պայմանաւորուում է որոշ հասարակական
ուժերի փոխադարձ յարաբերութիւններով: Եր-
կուսից մէկը ուրեմն. — կամ յեղափոխական շար-
ժումը համապատասխանում էր ժամանակի «քա-
ղաքական պահանջներին», կամ ոչ: Եւ եթէ հա-
մապատասխանում էր, ուրեմն՝ յեղափոխական
ձեռնարկները սխտեմատիկաբար պէտք է շա-



Քրիստափոր Միքայելեան

րունակուէին, քանի դեռ չէր ասպնոյութեամբ Եւրոպայի իրական միջամտութիւնը: Այո՛, այդ էր պահանջուած ժողովրդի դրութիւնը, այդ էին մեզ թելադրում եւ ուրիշ աղբիւրի օրինակները: Եւ երբ մեզ ասում են, որ յեղափոխական ձեռնարկները եղան կոտորածների առիթ կամ պատճառ, մենք չենք հաւատում դրան, այլ՝ արեւելեան հարցին ծանօթ հեղինակներից շատերի հետ միասին՝ մնում ենք այն համոզման, որ դա հետեւանք էր որքան դարհուրելի, այնքան եւ անմիտ, որքան դժբախտ, այնքան եւ անճոռնի, անբնական քաղաքական խաղերի — խաղեր, որոնց քացառիկ այլանդակութիւնը հասկանալու համար՝ պէտք է ի նկատի ունենալ այն սոսկալի, հրէշաւոր անհեթեթութիւնները, որոնք ուղեկից եղան երեւոյթին:

Մի կողմ թողնելով հեռւոր անցեալը, յիշենք, որ ռուս-տաճկական պատերազմից յետոյ Ռուսաստանը, այս կամ այն միտումներով, միշտ պաշտպանում էր հայկական խնդիրը. նոյն կառավարութիւնը, 1894ի Սասունի Մասնաժողովում ունէր իր ներկայացուցիչը. դրանից յետոյ նա մասնակցում էր բարենորոգումների ծրագրի մըշակման: Աւելի բնական ոչինչ չէր կարելի երեւակայել, քան այն, որ նոյն կառավարութիւնը, թէկուզ միայն ինքզինքը յարդելով, անէր այնուհետեւ հետեւեալ քայլը եւս՝ պահանջէր բարենորոգումների զործադրութիւնը: Այսպէս էր նա-

յում փաստին ամբողջ աշխարհը. այդպէս վերաբերուեց Մայիսեան ծրագրին եւ ամբողջ հայութիւնը: Բայց ահա այլանդակութիւնը. այս բոլորի հետ միաժամանակ Լոփանովի «ռուս» երեւակայութեան մէջ սկսում է օրէցօր աւելի եւ աւելի նուաճումներ անել այնպիսի մի անհեթեթութիւն՝ թէ հայկական բարենորոգումների խնդիրը «կարող է ստեղծել սահմանակից մի նոր Պուլկարիա Ռուսաստանի համար»: Ինչո՞ւ. — որովհետեւ հայերի վիճակը պէտք է փոքր ինչ՝ բարեփոխուի, այսինքն՝ նրանք պիտի դրուին այնպիսի պայմաններում, որ նուազ անպատուուեն, նուազ թալանուեն ու կոտորուեն, կարծես՝ ռուսական բոլոր սահմաններում. տաճկահայերից լաւ ապրող եւ քիւրտերից ու թուրքերից չմորթուող, չթալանուող փոքրիկ ազգութիւնները մի-մի Պուլկարիաներ են Ռուսաստանի համար, կամ կարծես՝ սուլթան Համիտի ստորագրած բարեփոխումները աւելի ընդարձակ էին, քան սուլթան Մեճիտի Հատտի-Հիւմայունում խոստացած կարգերը, որոնց գործադրութիւնը երբեք ոչ մի կառավարութիւն այնքան խստութեամբ չէր պահանջել Թուրքիայից, ինչպէս 1856 թուականից սկսած այն պահանջում էր Ռուսաստանը:

Նայենք եւ Ալպիոնին: Այն Սալդպլըրին, որ 1879ին տեսնելով, որ Պերլինի դաշնագրի կէտերը մեծ մասամբ իրագործուած են, — բացի Անգլիայի «առանձին երաշխաւորութեան տակ» ա-

ռաժ ֆոքր-Ասիայի վերաբերուող յօդուածը, —
 հարկաւոր սեպեց Զմիւռնիայի ծոցում մինչեւ
 իսկ ծովային ցոյց անել Թուրքիայի դէմ, այդ
 նոյն Սալգալըրին 1896ին իր կառավարութեան
 բացարձակ դաւաճանութիւնը արդարացնելու հա-
 մար՝ ապացուցանում էր, թէ «Տաւրոսի լեռները
 անմատչելի են անգլիական նաւատորմի համար»:
 Ո՞վ, քան լորտ Սալգալըրին, աւելի լաւ գիտէ, որ
 աշխարհիս երեսին չկայ ոչ մի ուրիշ պետութիւն,
 որի ծովային սահմանները պաշարելը, կամ գրա-
 ւելը, մի խօսքով, որին վնասելը այնքան
 դիւրին լինէր, ինչպէս Թուրքիային, որ ոչ մի
 նաւատորմ չունի: Թող չասեն մեզ, որ Ռուսաս-
 տանի ընդդիմութիւնը պատերազմի վտանգն էր
 սպառնում Անգլիային: 1895ի Օգոստոս 28ին Պե-
 տերբուրգի անգլիական դեսպանից եւ նոյն Օգոս-
 տոսի 29ին Պոլսոյ դեսպանից ստացուած հեռա-
 գիրները հաղորդում էին անգլիական կառավա-
 րութեան, որ Լոփանովը իր կողմից հնարաւոր
 զիջումների շարքն է դասում նաեւ «համաձայ-
 նութիւնը՝ թողնել Անգլիային եւ Տաճկաստանին
 ճակատ առ ճակատ»(*): Այս անլուր անհեթե-
 թութիւնների տիպարն է ներկայացնում լորտ
 Ռոզպերի: Այդ թեթեւամիտ, բայց ջղային եսա-
 մոլութեամբ բռնուած լորտը՝ Կլատսթոնի Լի-
 վըրփուլում յօդուտ հայերի արտասանած ճառից

(*) See Turkey, № 1, 1896:

յետոյ՝ դուրս է գալիս Նոյեմբեր ամսին էտին-
պուրկում խօսելու եւ բացարձակ դաւաճանու-
թեան այնպիսի մի քայլ է անում, որ անսպասելի
էր ոչ միայն կողմնակի դիտողների, այլեւ նոյն-
իսկ իր ամենամօտ ու ամենաթափանցող քաղա-
քագէտ-բարեկամների համար, նա հրաժարւում
է անգլիական ազատամիտ կուսակցութեան դե-
կավարի դերից, պատճառաբանելով, որ Կլատըս-
թոնը եւ ազատամիտ կուսակցութիւնը պահանջե-
լով պահպանողական կառավարութիւնից որեւէ
վճռական քայլ անել ի նպաստ հայերի, իբր թէ
սխալ ընթացք են բռնում: Բայց լորտի դաւաճա-
նութիւնը չէ վերջանում Կլատսթոնով, իր բոլոր
կուսակիցներով ու հայերով: Լորտը միեւնոյն
ճառի մէջ դաւաճանում է եւ ինքն իրեն: Այդ ճա-
ռից բնդամէնը 8 ամիս առաջ, այն է 1896 Մար-
տի 3ին, իր մի ուրիշ ճառով նա պահանջում էր
անգլիական կառավարութիւնից շատ անգամ ա-
ւելին, քան այդ արեց Կլատսթոն իր վերին աս-
տիճանի զգոյշ ճառի մէջ: Նա պահանջում էր
անգլիական կառավարութիւնից, թէկուզ հենց
առանց միւս պետութիւնների համաձայնութեան,
մեկնակ գործի դիմել յօգուտ հայերի եւ նոյնիսկ
պարզ ակնարկում էր, որ այդ առանձին գործո-
ղութիւնը կարող է արտայայտել որեւէ տաճկա-
կան նաւահանգիստի վրաւումով(*):

(*) «Սուրբան եւ պետութիւններ», Մակ Կօլի:

Անգլո-ռուսական հակամարտութիւն՝ թու-
նաւորուած հրէշաւոր կասկածներէ ուրուական-
ներով՝ ահա այն սոսկալի հողը, ուր մեր բախ-
տը որոշելու հրաւիրուած «քաղաքագէտները»
կորցրին ոչ միայն իրենց խիղճն ու ամօթը, որ
չեն էլ ուզում ունենալ, այլեւ իրենց խելքն ու
դատելու ընդունակութիւնները: Տեսէք ինչ էր
զրում Պոլսոյ անգլիական դեսպանը իր կառավա-
րութեան 1879 թուին.

«Պալկարական միեւնոյն ինտրիկները այժմ
կատարում են Փոֆր Ասիայում քէ՛ այն նպա-
տակով, որ վերականգնեն հայկական ազգութիւ-
նը, եւ քէ՛ նրա համար, որ ստեղծեն իրերի այն-
պիսի մի դրութիւն, որ սարսափի մի աղաղակ
յարուցանէր ամբողջ քրիստոնեայ ազգաբնակու-
թեան մէջ եւ եւրոպական միջամտութիւն առաջ
բերէր: Ես մի քանի անգամ նախազգուշացրել եմ
տանիկ մինիստրներին, որ եթէ նրանք չշտապեն
ի կատարածել Պերլինի դաշնագրի որոշումը հա-
յերի մասին... այն ժամանակ նրանք կը տեսնեն
բայց արդէն շատ ուշ, որ սուլթանը կը զրկուի
մի քանի գաւառներից»:

Ո՞վ է «պալկարական ինտրիկներ» սարքողը,
— ռուսը. ո՞վ է ուզում «եւրոպական միջամտու-
թիւն առաջ բերել», — ռուսը. ո՞վ պէտք է «մի
քանի գաւառներից զրկէ սուլթանին», — ռուսը:

Այդպէս է մտածում անգլիացին, այդպէս է հասկանում իրականութիւնը անգլիական «փորձուած» դիւանագէտը: Միեւնոյն ժամանակ հարցրէ՞ք ռուսին. ո՞վ է Տաճկաստանում շարունակ «ինտրիկներ» լարում՝ Ռուսաստանի դէմ, — Անգլիան. ո՞վ է անդադար հրաւիրում պետութիւններին «միջամտել» հայկական հարցում, — Անգլիան, որ ուղում է Ռուսաստանի դէմ պատնէշ կանգնել Փոքր-Ասիայում. ո՞վ է խրախուսում հայ յեղափոխական շարժումը, — Անգլիան, որ նպատակ ունի դրանով ձեռք բերել Տաճկաստանում իր կորցրած աղբեցութիւնը — այդպէս կը պատասխանէ ձեզ ռուսը, այդպէս կ'ասէ ձեզ ռուսական «հեռատես» դիւանագէտը:

Եկէ՛ք ու նախատեսէ՛ք: Եկէ՛ք ու գործունէութեան ծրագիր մշակեցէ՛ք ոչ թէ մարդկային ամբողջ պատմութեան մէջ ուսումնասիրուած սկզբունքներն ի նկատի առնելով, այլ այն այլանդակ, անբնական, ոչ մի հետեւողականութեան չենթարկուող քաղաքական կասկածների ցատկոտումները, որոնք ամէն բոլոր կարող են տեղի ունենալ մի ամենալիւր քաղաքագէտի դըլխում, մի քաղաքական գեւգեկի երեւակայութեան մէջ կամ մի տխմար «չինովնիկի» հաշիւներում — մի «չինովնիկի», որ նոր պաշտօնի անցած՝ բռնուած է նոր բան հնարելու տենչով եւ անպատճառ իր նախորդներից չնախատեսուած վը-

տանդներ է ուզում հնարել պետութեան համար... Եկէք ու յարմարուեցէք քաղաքական «րոպէների» պահանջներին: Եւ ե՞րբ ու որի՞ն յարմարուէին յեղափոխականները — ռուսի՞ն թէ անգլիացուն, ա՞յն Սալզպլըրիին, որ խօսում էր Տաւրոսի անմատչելիութեան մասին, թէ այն Սալզպլըրիին, որ 1896 թուի Սեպտեմբերին սպառնում էր սուլթանին, թէ «եթէ իր կայսրութեան յոռի վարչութիւնը չարունակուի, նա կը գրկուի իր գահից» (*). ա՛յն Լոփանովի՞ն յարմարուէին, որ գոյութիւն ունէր 1895 թուի առաջին կիսում, թէ՞ այն Լոփանովին, որ պատկերացաւ մեր առջեւ միեւնոյն թուի երկրորդ կիսում. ա՞յն Ռոզպլըրիին յարմարուէին, որ Մարտ ամսին էր խօսում, թէ՞ այն միւս Ռոզպլըրիին, որ զառանցում էր նոյն տարուան Նոյեմբերին: Կա՞ր նոյնիսկ յարմարուելու կարելիութիւն կամ զոնէ կարելիութեան ստուեր անգամ:

Եւ թող ոչ ոք չկարծէ, թէ մեր յեղափոխական մոլեռանդութիւնն է, որ ստիպում է մեզ Եւրոպայի պատասխանատուութեանը ձգել հայկական կոտորածները: Հաղարաւոր հրատարակութիւնների մէջ, հաղարաւոր ամպիրոններից, երկրադնդի հաղարաւոր անկիւններում ամբողջ մարդկութեան մտածող ու զգացող մասը եւս ու-

(*) Ed. Driault: «La Question d'Orient», Խր. 258:

րիչ կերպ չդնահատեց այն զարհուրելի հովանա-
ւորութիւնը, որ ՅԵՐԵ յօգուածով արին հայերիս
հերոսական պետութիւնները իրենց այլասեր-
ուած ու նախատեսելու ընդունակութիւնից զուրկ
գիւանազէտներով:

Թո՛ղ դրոշմէ ուրեմն պատմութիւնը ժամա-
նակակից Եւրոպայի ճակատին հրէշաւոր դաւա-
ճանութեան յաւիտենական արատը, որից սակայն
միշտ ազատ կը մնայ հայ երիտասարդութեան այն
փոքրամասնութիւնը, որ ընտրեց կռուի փշոտ
դաշտը՝ տողորուած իր ծնող ժողովրդի բարեկե-
ցութեան գաղափարով, պատրաստ միշտ զոհուե-
լու սուրբ հայրենիքին...

Սակայն, — ասում են ամբոխային տրամա-
բանութեան ամէն կարգի ներկայացուցիչները,
— բոլոր քաղաքական խաղերի եւ անյաջողու-
թիւնների առաջը կարելի էր առնել, եթէ յեղա-
փոխական կազմակերպութիւնները՝ մանր «խլրը-
տումների» փոխարէն՝ աշխատէին նախօրօք լաւ
պատրաստել, լաւ կազմակերպել ժողովուրդը:

Պէտք չկայ ի հարկէ ծանրանալու այստեղ
այն խնդրի վրայ, որ «նախապատրաստուելու» եւ
ըստ կարելւոյն լայն ծաւալով «կազմակերպուե-
լու» պահանջը բոլոր գործող յեղափոխականների
իտեալն է եղել եւ կը լինի միշտ: Կռուի դաշտը
նետուելիս՝ ջանալ ըստ կարելւոյն մեծ ուժ ու-
նենալ համախմբուած — դա այնքան բնական,

այնքան տարրական եւ նոյնիսկ այնքան banal(*) մի պահանջ է, որ միմիայն կրէտինները(**) կարող են տարակուսել, թէ յեղափոխականները կարող էին արհամարհել այդ պահանջը: Բայց եթէ այդպիսի կրէտիններ կան մեր մէջ, թող նրանք ստուգեն մեր կարծիքը ամբաստանուող յեղափոխականներէ ծրագիրներում, թերթերում, պաշտօնական մարմիններէ կամ անհատ զործիշներէ կեանքում եւայլն: Եւ եթէ դրանից յետոյ էլ դեռ ապացոյցները պակասեն, թող դիմեն վերջապէս Հայութեան այն մեծագոյն մասին, որ մի տեղ միանգամայն անտարբեր դռնուեց դէպի ընդհանուր ազգային խնդիրները, միւս տեղ քաղաքացիական արիւթիւն չունեցաւ նպաստելու մեր շարժման, երբորդ տեղ Հակայեղափոխական յայտնուեց, չորրորդ տեղ հարկ գտաւ մինչեւ իսկ իր յատուկ առփտանքիւն կտուրները բարձրացընել՝ զործի կողմնակից յեղափոխականների դէմ սալաւաք կանչելու համար: Հայութեան այդ մեծագոյն մասը անշուշտ կը հաստատէ, որ արդարեւ, եթէ զործի յեղափոխականները «քչով» հանդէս եկան, դա, յամենայն դէպս, չէ կարող բացատրուել նրանով, որ այդ յեղափոխականները «չատը» չէին ուզում կամ «չատը» ունենալու համար որեւէ ջանք էին խնայում: Այդ հեղինակաւոր ցուցմունքով էլ հարցը ինքնին կը փակուի՝

(*) Հասարակ: (**) Crétin:

միանգամ ընդմիջտ պարզելով, որ այն, ինչ բացարձակ տեսակէտից մեզ թւում է քիչ, համեմատական տեսակէտից եղել է ուժերի այն maximum-ը (ամենաշատը), որ՝ որոշ ժամանակում եւ որոշ տեղի հանդամանքներում՝ կարելի է համախմբել յեղափոխական դործի շուրջը:

Ձեռք ուղում երկարօրէն ծանրանալ եւ այն մասին, որ յեղափոխական ձեռնարկները ոչ միայն չէին հակասում նախապատրաստութեան պահանջին, այլեւ նրանք անխուսափելի միջոցներ էին այդ պահանջին զոհացում տալու: Մենք միայն կ'ամփոփենք այստեղ զանազան առիթներով այդ մասին «Դրօշակ»ում յայտնած մեր կարծիքները:

«Եթէ մարդկային անցեալի նախակարապետները իրենց գաղափարներն առաջ մղելու համար սպասէին, որ նախապէս ամէն ոք իրենց հետ համաձայնէր, մեր փաղափարք-ուրքիւնը դեռ եւս կը լինէր փարի շրջանում», ասել է մի հրապարակախօս՝ մեզ թողնելով մտաբերել այն բոլոր խաչերը, խարոյկները, կախաղանները, կիյսթիւնները, բանտերը, մի խօսքով՝ արեան ու անհամար տանջանքների այն հսկայական հնոցները, որոնց միջից անցել են յեղափոխիչ դադափարները: Ինչպէս երեսայի համար անհրաժեշտ է սիրող մայրը, այնպէս էլ յեղափոխական դադափարի անման համար միշտ անհրաժեշտ են եղել բանտերի խոնաւ օրօրոցները, երկաթէ շղթաների բազմա-

լեզու նանինները եւ կարմիր դաշիճների մահաբեր
դուրդուրանքները։ Ուրիշ ելք չկայ նոր դաղա-
փարների յաղթանակի համար, կամ այլ խօսքով՝
չկայ ուրիշ միջոց յեղափոխական գործը նախա-
պատրաստելու համար։ Այո՛, չկայ այս աշխար-
հում աւելի կրթիչ օրինակ, քան գործերի կեն-
դանի օրինակն է։ չկայ աշխարհում ոչ մի լսա-
րան, ուր կարելի լինէր ժողովել այնքան ուն-
կընդիրներ, որքան ունենում է գործի առարկէզը
նեւտում յեղափոխական քարոզիչը։ չկայ ոչ մի
ձայն աշխարհումս աւելի հեռու, աւելի մեծ տա-
րածութեան վրայ լսուող, քան գործերի գոռում-
դոչիւնն է։ չկայ ոչ մի լեզու, որով կարելի լինէր
խօսել ամբողջ մարդկութեան առաջ հասկանալի
խօսքերով, բացի գործերի լեզուից։

Եւ իրաւ։ Ո՞վ աւելի մեծ համարձակութիւն,
աւելի մեծ բարոյական իրաւունք կ'ունենար անձ-
նուիրութեան հրաւիրել ժողովրդի բոլոր կենսու-
նակ տարրերին, քան ինքը՝ առաջինը արեան
դաշտ նեւտուող յեղափոխականը։ Ո՞վ արդեօք,
ի՞նչ մարդ, ի՞նչ քարոզիչ կամ քարոզներ կարող
էին Պոլսից մինչեւ Վան, Ռուսաստանից մինչեւ
Ամերիկա ցնցել հայութիւնը՝ բոլորի սրտին
միեւնոյն զարկը հաղորդելով, բոլորի "առջեւ
պարզ ամփոփելով մեր ընդհանուր պղպային իզ-
ձերը, քան՞ այդ անում էին յեղափոխական ձեռ-
նարկները։ Ո՞ր զրոգը արդեօք, ո՞ր լեզուադէտը,
ո՞ր հարուստը, ո՞ր հոգտորը կարող էր հայկա-

կան պահանջների մասին այնքան հրատարակութիւնների մէջ, այնքան լեզուներով, այնքան գրեւ, այնքան տպագրել, այնքան սրտեր ու մրտքեր յուզել, որքան գրել, տպագրել, զգալ ու մրտածել էր տալիս հայ ժողովրդի ծանր, անձնական դժոխսային կացութեան թարգմանը, — յեղափոխական բողոքը: Ո՞ւր են վերջապէս, — հրոսակային կամ տեռորական, զինատար կամ փարթիզանական խմբերի կռիւներից դուրս, — այն դահլիճները, այն դժբանքները, ուր հայը պիտի վարժուէր արեան գործի մէջ եւ յեղափոխական բանակներ «պատրաստէր» կամ «կազմակերպէր»:

Դժուար չէ, ի հարկէ, գերադրական ածականների մի ամբողջ բեռ շալակած, նկարագրել միամիտների առաջ «լուռ ու մունջ նախապատրաստութիւնների» ֆանտաստիկական հեռանկարը՝ անպայման յաղթանակով պսակուած, եւ յետոյ զէնք դարձնել այդ զառանցանքները նոյն նախապատրաստութեան գործին ամբողջ հոգուով նուիրուածների դէմ: Բայց «le superlatif est le cachet des sots» (գերադրական ձեւը յիմարների կնիքն է), վաղուց ասել է Մետերնիխ, եւ մեզ թոյլ կը տրուի, ի հարկէ, եթէ ոչ Մետերնիխից աւելի հեռու գնալ, գէթ համաձայնուել նրա հետ: Հասկանանք վերջապէս, որ անմտութիւն է պահանջել մարդկանցից մի բան, որ անկարելի

է իրազործել: Ի՞նչպէս պատրաստուել «տարինե-
րի ընթացքում լռութեան մէջ»: Պէ՞տք է, որ եր-
կիր մտնեն մարդիկ. պէ՞տք է, որ դրանք տես-
նուեն, խօսեն, համոզեն, բանակցեն կարեւոր ան-
ձանց եւ տեղերի հետ. պէ՞տք է գրադրութիւն
ունենան. պէ՞տք է զէնք տարածեն, ստանան,
զնեն, պահպանեն, տեղափոխեն պէ՞տք է զէն-
քի եւ նրա դործածութեանը ծանօթացնեն մարդ-
կանց, թէ՞ ոչ: Փորձեցէ՛ք միայն փութ խօսքերից
կենդանարար դործի անցնել. փորձեցէ՛ք միայն
չափ կարճ ժամանակ, — այո, թէկուզ ամենա-
կարճ ժամանակ, — «նախապատրաստութեամբ»
գրադուել, եւ դուք կը տեսնէք, որ լռութիւնը
ձեր գործում չուտով կը խանգարուի: Թշնամին
ոչ ձեզնից թոյլ է, ոչ էլ աւելի վատ կազմա-
կերպում: Ուր որ դնաք, նրա ցանցերը, նրա
սահմանափակումները, նրա պաշտօնական եւ ոչ
պաշտօնական գործակալները կանգնելու են ձեր
առջեւ՝ զէմ յանդիման, եւ այսօր չէ էդուց՝ դուք
պիտի բռնուէ՛ք գործի վրայ: Ահա թէ ինչու «լը-
ռութիւն» քարոզողները նրանք են մեծ մասամբ,
որոնք ոչ մի աղբիւրիւն չունեն գործնական
յեղափոխութեան հետ: Ահա թէ ինչու հսկայա-
կան «նախապատրաստութեան» քարոզների հետ
նրանք դատապարտուած են «քաղաքակրթական»
գարգացման մաշուած երգերը կրկնելու, տեղը
եկած ժամանակ հնչեցնելու նաեւ «համբերու-
թեան», «հաւատարմութեան», կամ «տեսական

յեղափոխութեան» քարոզները: Մի թշնամի, — որ ունի դարաւոր կազմակերպութիւն, որ իր ամբողջ քայքայման հետ դեռ ընդունակ է կանոնաւոր պատերազմներ մղել եւ երբեմն յաղթել իր հակառակորդներին, — հեշտ բան չէ այդ թըշնամուն այնքան երկար ժամանակ խաբուած պահել, որչափ կը պահանջուի նրա ուժը հակակըշտող ուժ կազմակերպելու համար երկրի մէջ: Այդ ձգտումներում դուք յաջողութիւն չէք կարող ունենալ եւ հետեւաբար՝ թշնամուն սիստեմատիկաբար խաբել ձգտելով՝ դուք սիստեմատիկաբար խաբած կը լինէ՛ք միայն ձեր բարեկամներին ու ընկերներին, որոնք միամտաբար հաւատալով ձեզ՝ թէ դուք կարող էք եւ պէտք է խաբէք թըշնամուն, մի դեղեցիկ օր կը տեսնեն, որ միայն իրենք են ձեզնից խաբուել — աւելի ոչինչ:

Այդպիսի փոխադարձ յարաբերութիւններ, ի հարկէ, միանգամայն վայել յարաբերութիւններ են «սալաւաթ» պոռապող սոֆիստների եւ իրենց բարեկամների միջեւ, եւ մենք դրա դէմ ոչինչ չունենք ասելու: Բայց այդ «սալաւաթների» իսկական արժէքը վերջապէս հասկանալու համար մենք մի բոպէ մի կողմ կը թողնենք մեր հայեացքները զօրծի վրայ եւ կը կանգնենք մեր «քըննադատների» տեսակէտի վրայ: Հակառակ տրամաբանական ու ընկերաբանական ամէն օրէնքի՝ համաձայնուենք մի բոպէ, որ հնարաւոր էր լըռութեան մէջ պատրաստուել եւ այնպէս հրապա-

րակ դուրս գալ: Ենթադրենք, որ — թէկուզ դիւ-
թական գաւազանի մի հարուածով — յեղափոխա-
կանները դործի դիմէին՝ բաւական լայն չափե-
րով կաղմակերպուած ժողովրդի հետ: Մի՞թէ
մենք կարող կը լինէինք հաստատապէս ասել, որ
այդ դէպքում մենք արդէն ապահոված կը լի-
նէինք մեր աղատութեան դործը: Ո՞ւր է ուժերի
այն minimum-ը (ամենաքիչ չափը), որ պահանջ-
ւում է դործ սկսելու համար: Վերջին յոյն-տաճ-
կական պատերազմի ժամանակ Յունաստանը, իբ-
րեւ անկախ երկիր, իր նախարարներով, իր զին-
ուորական խորհուրդներով, սեփական խորհուրդ-
ներով, սեփական հողի վրայ, իր ազատ զօրա-
նոցներում ժողոված, կրթած եւ կաղմակերպած
60-70 հազար զօրք դուրս բերեց Տաճկաստանի
դէմ եւ էլի յաղթուեց: Զէ՞ր կարող արդեօք մի
այդպիսի դժբախտութիւն մեզ հետ եւս պատա-
հել, թէկուզ կռուի դաշտ դուրս եկած լինէինք
«մեծ պատրաստութիւններով»: Մեզ կարող են
իրաւամբ նկատել, ի հարկէ, որ դադափարով ո-
գեւորուած մի յեղափոխականը արժէ ամենապա-
կասը տասը այնպիսի պաշտօնական կռուողներ,
ինչպիսին է զինուորը, այն էլ յունական զինուո-
րը, եւ ուրեմն օրինակը համոզեցուցիչ է: Դի-
մենք ուրիշ օրինակներ: Պուլկարները ապստամ-
բել են 1828, 1837, 1841, 1862, 1867, 1868, 1872
եւ 1876 թուերին. ազատուել են 1878ին. ուրեմն
չարժումը տեւել է 50 տարի, ունենալով 44 տար-

ուան ընթացքում անընդհատ անյաջողութիւն :
 Յոյները ապստամբուել են 1770, 1798, 1801,
 1812, 1820-1829 թուերին . ազատութիւն գտան
 1829-1830 թուին, անոնքն 60 տարուց յետոյ,
 չատ անգամ տեղիք տալով զարհուրելի կոտո-
 րածների եւ ամբողջ Պելոպոնէսի ու Մորէայի
 կատարեալ աւերման : Մի՞թէ պուլկարները եւ
 մանաւանդ յոյները միշտ «անպատրաստ» են կըռ-
 ուի դուրս եկել, որ տասնեակ տարիների ընթաց-
 քում միմիայն սոսկալի ճախորդութիւններ են ու-
 նեցել : Այսօրուան աղատ Կրետէն, որ իր կռիւը
 սկսեց դեռ Յունաստանի հետ միասին, ասլըս-
 տամբուել է աւելի քան տասն անգամ՝ պաշտ-
 պանելով իր դատը ամբողջ 128 տարի : Սերպերը
 կոտուել են 40 տարու չափ եւ նախ քան ազատութի-
 ւը՝ պարտութիւններ են կրել չատ անգամ : Ռու-
 մանական շարժումը, նոյնպէս արիւնով ներկը-
 ւած, տեւել է ոչ պակաս 100 տարուց : Պոսնիա
 եւ Հերցեգովինա կոտուել են 1830 թուից մինչեւ
 1870ը : Իրլանտան 600 տարի է չէ ընկճում իր
 ազատութեան տենչանքների մէջ, չնայած իր
 միլիոնաւոր զոհերին : Դեռ երէկ մարտնչող, հե-
 րոսական Քուպան միմիայն մեր դարում երեք
 խոշոր ապստամբութիւններ է ունեցել՝ միմիայն
 լիերջին ապստամբութեան ժամանակ 200 հազար
 զոհ տալով : Իտալական յեղափոխութիւնը 60
 տարի պահանջեց յաղթանակը տանելու համար :
 Հարցնում ենք . մի՞թէ սրանք բոլորն էլ ամէն

անդամ «անպատրաստ» են պատմական բեմ դուրս
եկել, որ չեն կարողացել մի անգամից իրենց ա-
զատութիւնը ապահովել...

* * *

Ընթերցողը տեսնում է ուրեմն, որ «լուրջ»
նախապատրաստութեան պահանջները, — որքան
էլ չեւտակի ձեւերով կրկնեն նրանց հայ դպիր-
ներն ու դպրիկները, — իսկապէս զուրկ են լըր-
ջութեան որեւէ յատկութիւնից եւ ուրիշ կերպ չէ
կարելի հասկանալ այդ պահանջները, բայց եթէ
այն մտքով միայն, որ «յեղափոխական կռիւը
այնպէս պիտի մղուէր, որ արդէն անպայման
յաղթանակած լինէր»: Բայց եթէ պատմական ե-
րեւոյթները պէտք է քննուեն ոչ թէ իրենց ժա-
մանակի եւ տեղի հետ սերտ կապուած պայման-
ներում, այլ ցանկութիւնների տեսակէտից, ո՞ւր
կարող են վերջանալ այս տեսակ զանդատների
սահմանները: Երեւակայեցէք մի րոպէ, որ մենք
այնքան բախտաւոր լինէինք, որ մինչեւ օրս մի
միայն յեղափոխական շարքերից լինէինք զոհեր
տուած, բայց եւ այնպէս՝ դեռ եւս ապարդիւն,
չէ՞ր կարելի միթէ այդ դէպքում եւս ցանկու-
թիւնների հարուստ աշխարհից պոկել բաղձանք-
ների մի նոր փունջ եւ կրկին դատափետել յեղա-
փոխականներին, որ դրանք, — շնորհիւ իրենց
«անպատրաստութեան», «սառն զատողութեան»

բացակայութեան, «քաղաքական անփորձութեան» եւայլն, — միայն ծծում են սերնդի ամենալաւ ուժերը եւ վատնում ահագին միջոցներ առանց որեւէ «արդիւնքի»: Ենթադրենք այնուհետեւ, որ յեղափոխականներին յաջողուած լինէր որոշ զոհերով այս կամ այն բարեփոխումները ձեռք բերել Հայաստանում, մի՞թէ դժուար կը լինէր այստեղ էլ մեղադրել նրանց, որ — չնորհիւ իրենց «անպատրաստութեան» եւայլն — չկարողացան դործը այնպէս տանել, որ զոհեր քիչ տային կամ միեւնոյն զոհերով աւելի մեծ փոփոխութիւններ ձեռք բերէին: Զէ՞ր կարելի միթէ մի փոքր էլ դէնը զնալ եւ հիմնուելով նոյն «անպատրաստութեան», «սառն դատողութեան» բացակայութեան, «քաղաքական փորձառութեան» վրայ՝ պահանջել մինչեւ իսկ, որ ամենեւին զոհ չտային, այլ այնպէս՝ միմիայն քաղաքական յաջող խաղերի եւ մեծամեծ կապերի միջոցով՝ ուղղակի առաջ քաշէին եւրոպական միջամտութեան դործը եւ ապահովէին հայկական հարցի նպաստաւոր լուծումը: Եւ այդպէս շարունակելով՝ չէ՞ր կարելի միթէ հասցնել վերջապէս Գամառ-Քաթիլայի «Հայի բաղձանք»ին:

Ա՛խ, ինչպէս կ'ուզեմ տեսնել մեր հային Ագատ, ապահով, կրթեալ, ինքնագոհ, Ամէն հայի տուն-դրախտ երկնային...
Լոկ այդ բանն ինձնից չուզեմար մէկ գոհ...

Ա՛խ, ինչպէս կ'ուզեմ տեսնել Հայաստան
Մի օր ազատուած քշնամու անոթէն,
Հայի երկիրը-հայի սեփական...
Լոկ այդ չբաժանէր ինձ իմ կռպէկէն»...

Բայց, — բարեբախտաբար թէ դժբախտա-
բար, չգիտենք, — բաղձանքները չեն, որ ընթացք
են տալիս կեանքին: Ռուսերէն մի առած ասում
է, որ «դժոխքի ճանապարհն էլ բարի ցանկու-
թիւններով է սփռուած», բայց եւ այնպէս մենք
գիտենք, որ այդ ճանապարհը առհասարակ հրա-
պուրիչ չէ մարդկանց համար: Սակայն, ընթեր-
ցող, ոչ զարմանք եւ ոչ էլ զայրանք: Ամբոխա-
յին տրամաբանութեան մատնուած բոլոր գլուխ-
ների ընդհանուր ճակատագիրն է այդ. — մի ճա-
կատագիր, որ միշտ իր անդթութեան զազաթ-
նակէտին է հասնում մանաւանդ մեծ ձախորդու-
թիւնների դէպքերում: Դա մարդկային ամբողջ
պատմութեան մէջ գիտուած մի ընդհանուր երե-
ւոյթ է, որ չեղտում են բոլոր ուղղութիւնների
ընկերաբանները:

«Ամենագարգացած հասարակութիւնների մէջ,
— ասում է, օրինակ, Վորմս իր «Organisme et So-
ciété» աշխատութեան մէջ, — հանրային դժբախ-
տութիւնների միջոցին, մինչեւ իսկ միմիայն երե-
ւակայական դժբախտութիւններից ծնուած եր-
կուղի ազդեցութեան տակ, երբեմն վերածնում
են հին ժամանակների ամենասարսափելի, յա-
նախ ամենաբարբարոս սովորութիւնները»:

Ուրիշ խօսքով եւ մեր նիւթին յարմարեցնելով՝ դա նշանակում է, որ ընդհանուր աղագին ղժբախտութեան ժամանակ՝ մարդկային կոտորածներ, մարդկային կոտորածների հետ անմիջապէս կապւում են նաեւ մտքերի անխնայ կոտորածներ: Ահա թէ ինչու հասկանալի է, որ յաջողութեան օրերում դժգոհ «խոհմաների» թիւը ոչ այնքան մեծ կը լինէր եւ ոչ էլ այդ «խելօքները» կը կարողանային այնքան ունկնդիրներ դառնել, որքան այժմ: Յաջողութեան օրերում ընդհանուր յոյսերի պայծառ ալիքները իրենց բուն հոսանքի մէջ կ'առնէին այսօրուան նոյն իսկ հողեպէս սնանկ ղժգոհներին, եւ դրանք այն ժամանակ ոչ մի առիթ չէին բաց թողնի՝ նոյն կտուրներէ վրայից, որտեղից այսօր արչաւանքներ են քարոզում գործի յեղափոխականների դէմ, պոռալ արար-աշխարհին, որ նրանք միշտ էլ հաւանել ու օգնել են ամէն կարգի յեղափոխական ձեռնարկներին, որ միշտ էլ համոզուած յեղափոխականների շարքումն են եղել, որ նոյնիսկ առանց իրենց մասնակցութեան ոչ մի յաջողութիւն ձեռք բերուած չէր լինի եւայլն, եւայլն: Բայց ներկայ սեւ օրերում դրանք, — «խելօքներին» յատուկ տրամաբանութեամբ, նաեւ «հոտառութեամբ», — յարմարւում են միջավայրին եւ ստուարացնում «քննադատներին» շարքերը՝ մինչեւ որ վաղը միւս օր երբ պատմական անիւը որեւէ ձեւով կը թեքուի յօղուտ հայութեան, կրկին նը-

րանք յախուռն հոսանքով կը շտապեն ամենակատաղի յեղափոխականների աթոռները գրաւել, մոռանալով եւ նոյնիսկ հերքելով, որ հենց այն րոպէին՝ երբ պատմական անիւը թեքում էր, նրանք դեռ եւս քափ ու քրտինք էին թափում՝ ամբոխի առաջ իրենց «քննադատութիւններին» աւելի եւ աւելի համոզիչ ձեւ տալու...

* * *

Ամփոփենք մեր կարծիքները:

Ասել՝ թէ յեղափոխականները նախ քան գործնական քայլերի զիմելը՝ պէտք է վաղօրօք լաւ «կադմակերպուէին» եւայլն — դա միեւնոյն է թէ ասել, որ գործը պէտք է լաւ տանուէր: Պարզ է, որ այդ տեսակ «խորհուրդները» ոչ ոքի համար արժէք չեն կարող ունենալ: Գործը, յեղափոխական գործը, լաւ տանելը մեր խէտին է արդէն. բայց ի՞նչպէս պիտի տանուէր այդ գործը կամ ի՞նչպէս պիտի տանուէր, որ լաւ լինի, որ լաւ կադմակերպուած լինենք եւայլն, — ահա՛ ամբողջ հարցը, որի դիմաց իրար խառնում, իրար հակասում, իրար ոչնչացնում են մեր «խոհմների» խորհուրդները, մեր «սոփոա-դպիրների» սալաւաթները, մեր «քննադատող» դատարկ կարասները՝ ներդաշնակցութիւնից զուրկ, անմխ ու միապաղաղ ձայները:

«Պատրաստութեան» կամ «վաղաժամութեան»

համար, — պատմութեան մէջ շատ աննշան շըր-
ջան պիտի համարուի, որպէսզի կարելի լինի նը-
րանից որեւէ համարձակ եզրակացութիւնների
յանդել: Մի թոյլ, անզէն, ցիրուցան, բաւակա-
նաչափ անհատական եւ ռազմական բնագոյներով
աղքատ ժողովրդի ազատագրական շարժումը
այնպիսի մի հասարակական երեւոյթ չէ, որ իր
առաջին բողբոջները ձգելուն պէս՝ հասունու-
թեան հասնէր: Այդպիսի մի յաջողութիւն, ինչ-
պէս լերեւը տեսանք, չեն ունեցել նոյնիսկ մեզ-
նից աւելի նպաստաւոր պայմաններում գտնուող
աղիքերը:— Դ՛ուր մնաց նոյնը պահանջել ընդամէ-
նը տաւր տարուան հասակ ունեցող մանուկ հայ
յեղափոխութիւնից:

Այո՛, անցեալի կորուստները ճնշում, ճմլում
են մեր սրտերն ու մտքերը, բայց չնմանուենք
թուղիղիտէսի այն հերոսին, որ կռուի միջոցին
փոխանակ իր՝ հակառակորդի հարուածներին դի-
մադրելու, փոխանակ աշխատելու նրա մարմնի
ամենազգայուն կէտերին հարուածներ տեղալու,
ձեռքերը սեղմում էր մարմնի այն տեղերին, ուր
ընկնում էին հակառակորդի հարուածները: Կաս-
կած չկայ, որ այդպիսի մի ընթացք մեզ կը տա-
նէր միայն դէպի անպայման կորուստ, այն ինչ՝
յարատեւ կռիւը դեռ շատ բան կարող է խոստա-
նալ մեզ: Եւ ո՞վ գիտէ՝ թէ ինչ գոյնով պիտի լու-
սաբանուեն այսօրուան մեր կորուստները 50-100
տարուց յետոյ, երբ դրանք կը կապուեն հետեւո-

դակնութեամբ՝ մեր կեանքում տեղի ունենալիք
յետադայ երեւոյթներէ հետ: Ո՞ր աղբը արդեօք,
— երբեմն ստրուկ, իսկ այժմ ազատ, — չէ մո-
ռացել իր կրած զարհուրելի կորուստները: Ո՞րը
արդեօք դրանցից կը փոխէր այսօրուան իր ազա-
տութիւնը նախկին վիճակի հետ եւ անցեալ կեան-
քի այնպիսի մի ընթացքի հետ, ուր ոչ մի զոհո-
ղութիւն, ոչ մի աւերում չլինէր կատարուած:
«Չկայ մարդկութեան համար աւելի գեղեցիկ
յոյս, քան մի ճշուած աղբի յարութիւն առնելը»
— ստիպուած է եղել խոստովանել նոյնիսկ այն-
պիսի մի հրէշ, որպիսին էր Տիգրայէլի:

Յարատեւ կռիւ, — յաճախ եւ երկար ժամա-
նակ զուցէ անյաջող՝ չնայած երբեմն նոյնիսկ իր
լայն ծաւալին, — ահա՛ թէ ուր է մեր փրկու-
թեան բանալին: Պահպանե՛նք, չարունակե՛նք կը-
ռիւր, որպէս զի լայնանայ, ընդարձակուի, եւ
ընդարձակուելով՝ յարատեւի. — ահա՛ դէպի մեր
նպատակը տանող միակ ճանապարհը: Չչեղունե՛նք
այդ ճանապարհից, որ պատճառների եւ հետե-
ւանքների կապակցութեամբ ունի պատմութեան
մէջ հաստատուած օրէնքի ուժ. չչեղունե՛նք այդ
միակ ճանապարհից, որ սփռուած է յուսատու
ապրապայի գրաւիչ ծաղիկներով...

1900



Քրիստափոր Միքայելեան եւ Ռուբինա Արեշեան

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՉԱՐԻՔ

I

Մենք թոյլ էինք անցեալ յեղափոխական կըրուի ընթացքում, մենք զօրեղ չենք եւ այժմ: Ձանազան կարդի, դանազան բնազդների հայեր, ընդունելով միեւնոյն երեւոյթը իբր փաստ, տարբեր բացատրութիւններ են տալիս դրան:

«Ամբոխային տրամաբանութիւն» վերնագիրը կըրող յօդուածների մէջ մենք արդէն խօսել ենք այդ բացատրութիւններից մի քանիսի մասին: Նոյն յօդուածներում ցոյց ենք տուել նաեւ երկու տեսակի պատճառներ, որոնք կարող են որոշ չափով լուսարանել մեր ներկայ թուլութիւնը:

Բաց այս երկու պայմաններից դուրս՝ կան եւ ուրիշ պատճառներ, որոնք նոյնպէս ի նկատի պէտք է առնուեն ներկայ հարցը աւելի լաւ լուսարանելու համար: Դրանցից մէկը, որի վրայ այժմ մանաւանդ մենք մտադիր ենք կանգ առնել, դա միջավայրի անհրաժեշտ խնդիրն է, որի շնորհիւ ամէնմի հոգանք միշտ իր արտայայտութիւններում աշխտիրում, այս կամ այն ուժը,

այս կամ այն դոյնն է ստանում: Համամարդկային ընդհանուր օրէնքները անկարող են դեռ բացատրել բոլոր այն երեւոյթները, որոնք տեղի ունեցան կամ դժբախտաբար տեղի չունեցան մեր շարժման մէջ: Այդ նպատակին հասնելու համար մենք պէտք է վերցնենք նաեւ հայկական այն ուրոյն մթնոլորտը, զուտ ազգային մեր այն նկարագիրը, որի պայմաններում պէտք է դարդանար մեր շարժումը:

Ձեռյ մարդկային պատմութեան մէջ չրջան, որ նախապատրաստուած չլինէր նախորդ շրջանում կամ շրջաններում: Լաւը կամ վատը յայտնի ժամանակում, մանաւանդ երբ դրանք արտայայտում են աչքի ընկնող, խոշոր ծաւալներով, անշուշտ ունեն նախորդ անցեալում իրենց որոշ արմատները, եւ որքան լաւը, դրականը պէտք է նկատուի անհրաժեշտ արդիւնք-վարձատրութիւն արժանաւոր անցեալի, նոյնքան էլ վատը, բացասականը պէտք է համարուի բնական արդիւնք-պատիժ յանցաւոր անցեալի: Այդպէս, օրինակ, միապետական ռեժիմի սահմանափակում կամ կատարեալ կործանում, ստրուկները ազատութիւն, ընտրողական սկզբունք, ընդհանուր ժողովրդական ձայնատուութիւն, զիտութիւնների ծաղկում եւ այլ բարեբեր քաղաքակրթական երեւոյթները պատրաստուել են երկար ժամանակների ընթացքում: Նոյնպէս եւ բացասականները. հռոմէական կայսրութիւնը վերջացաւ 475 թուին,

բայց ամենքին յայտնի է, որ նրա անկումը արդէն փաստ էր Թէոդորոսի օրերից, իսկ այդ օրերը իրենց ծնունդն առին զեռ քրիստոնէութեան առաջին տարիներում՝ Կալիգուլաների եւ Ներոնների հետ։ Բիւզանդիոնը ընկաւ 1453 թուին, Կոստանդին Պալէօլոգի օրով, բայց ով չգիտէ, որ այս կայսրութիւնը արդէն իր կեանքի կէսից թեքում էր շարունակ դէպի անկում։ Ֆրանսական միապետութիւնը խորտակուեց Լուդովիկոս ԺԶ-ի օրով, բայց մենք գիտենք, որ Լուդովիկոսը անձամբ ոչ մի մեղք չունէր նախկին ռեժիմի վատութեան մէջ եւ նոյնիսկ, իբրեւ անձնաւորութիւն, ինչպէս եւ Կոստանդին Պալէօլոգը, փառ մարդ չէր։

Չունենք եւ մենք մեր անցեալում այնպիսի դուրծօններ, որոնք կարող էին մեծ նշանակութիւն ունենալ այսօրուան մեր թուրութեան, այսօրուան մեր դժբախտութեան փաստում։

«Հայ հեղինակի պարտականութիւնն է, — ասում էր Մտեփանոս Նազարեանցը 1860 թուին, — այսօր ցուցանել անաչառապէս, քէ հայոց ներկայ, այժմեան դրութիւնը չէ մի պատահական բան, մի անիրաւ ընթացք բախտի կողմից դէպի Հայկի որդիքը, այլ մի հարկաւոր հետեւանք մոցա թոյլ եւ աննշան պատմական կեանքի, մոցա անբաղաճ կառավարութեան... , մոցա կործանիչ անմիաբանութեան... , անմիտ,

մասնաւոր անձնասիրութեան այնպիսի միջոցներում, երբ հայրենիքը պահպանելու համար պիտոյ է լռելն եւ պապանձելն առանձնական ախտերը, եւ հայրենիքի պահպանութիւն պիտոյ է լինէր միակ օրէնստու առաջնորդը եւ միակ նպատակը իւրաքանչիւր մասնաւորի առանձնապէս եւ ամենեցուն ընդհանրապէս: Ուր հարկաւոր է եղել միաբանութեամբ գործ դնելու քշմամու դէմ քաղաքական առաքինութիւններ, հայերը՝ անձնական շահը վերադասելով ընդհանուրից, կործանուել են ինքեանք իւրեանց մէջ... Եթէ կան ազգի հոգու մէջ մի քանի կայծեր կենդանութեան, քող ազգի բարեմիտքը, ձեռք ու սիրտ տուած միմեանց, զարթեցնեն ու բորբոքեն դրանց (կայծերը)․ ապա քէ ոչ, անտարակոյս է, որ շատակեր կոռնոսը կ'ուտէ եւ կը մաշէ մեզ իբրեւ անպիտանացած որդիք ժամանակի»:

Եւ սկսեցին «ազգի բարեմիտքը զարթեցնել եւ բորբոքել ազգի հոգու մէջ եղած կենդանութեան կայծերը»: Այդ «բարեմիտներն» էին՝ ինքը Նազարեանց, Միքայէլ Նալբանդեանց, Գամառ-Քաթիպա, Բաֆֆի, Արծրունի, — մեր վերջին երկու սերունդի ամենախոշոր աստղերը: Սակայն, ինչպէս հրեղէն խօսքերի այդ տիտանները իրենց գործունէութեան շրջանում երբեք չմոռացան այն միջավայրը, որի հետ գործ ունէին, նոյնպէս եւ նրանց հարազատ յաջորդ՝ հրեղէն

գործերի հեղինակ յեղափոխական երևտասար-
ղութիւնը՝ պէտք չէ անտես առնէ այն որոշ պա-
կասութիւնները, որոնց կնիքը կրում է մեր տը-
խուր անցեալը:

1862 թուին՝ նոյն Նազարեանցը գրում էր.

«Մեր հայերը ասիական բռնակալութեան
տակ, — ինչպէս նոյն պայմանների մէջ սովոր է
պատահել նոյն բանը ամենայն ազգերի, — ուսել
են միմիայն խորամանկութիւն եւ խարդախու-
թիւն... երբեք մտաբերել չեն դո՛քա քէ միաբա-
նութեամբ կարողացած կը լինէին իւրեանց հա-
սարակաց բշուառութիւնը քեքեւացնել: Այսպէս
յառաջացել է մեր մէջ այն առանձնութեան հո-
գին, այն անսէր բարբը, այն կոպիտ անձնապաշ-
տութիւնը, որ չէ թողում հայերի մէջ գոյանալու
մի ընկերական բան, մի հասարակօգուտ ձեռ-
նարկութիւն:

«Լեւոնի Վշտի» հեղինակ Սմբատ Շահագիր-
եանը՝ բերելով Նազարեանցի այս խօսքերը իր
«Հրապարակախօս Ձայն»ի մէջ (երես 218), ա-
ւելացնում է իր կողմից.

«Եթէ մինին զարկում են, միւսը փոխանակ
օգնական լինելու իւր ընկերներին, փախչում
է»... Երեւի, մեր ազգը, երկար տարութեան-
լով ասիական լծի տակ, կորցրել է եւ իր գեղե-

բայց ոչ մի ազգ չեմ տեսել, որ հայի նման լինէր... Որտեղ երկու տուն հայեր կան, նրանց մէջ չորս կուսակցութիւն կայ: Անմիաբանութիւնը վաղեմի ժամանակներից մեր ազգի կեանքի մէջ այն ուտող, մաշող ցեղն է եղել, որ ժառանգաբար անցել է մեզ, եւ որ սպառել է ազգային մարմինը: Մեր պատմութեան մէջ կարող է՛ք տեսնել հազարաւոր օրինակներ, մանաւանդ այն դարերում, երբ պարսիկները, յոյները, արաբացիները, սելուկները եւ մոնղոլական զանազան ցեղեր կրակով եւ արիւնով ոչնչացնում էին Հայաստանը... Թուրքերի մէջ արդէն առած է դարձել ասել՝ «կեաւորների գլուխները՝ չեն միանայ», որ կը նշանակէ, թէ հայերի մէջ միաբանութիւն չէ կարող կազմուել: Ցաւալի է մի այդպիսի կարծիք, եւ ասելի ցաւալի է, որ նա ուղիղ է... Հայը ոխերիմ է՝ մատնիչ է, վրէժխնդիր է այն անարգանքի դէմ, որ նա կրում է մի այլ հայից: Բայց եթէ նոյն անարգանքը նա ստանում է տանիկից, քուրտից, մի խօսքով՝ օտարից, նա ամենայն խոնարհութեամբ համբերում է»:

Գամառ-Քաթիպայի, — այդ հայկական Ազամանտո Կորայիսի, — խոշոր ամբաստանութիւնները հայերի հասարակական ախտերի մասին ոչ միայն ծանօթ են բոլորին, այլեւ յաճախ մեր «ազգասիրութեան» ըոպէներին երկուսւմ են առանց խղճահալութեան:

Գրիգոր Արծրունու հայեացքները հայի ցեղական յատկութիւնների վրայ նոյնպէս յայտնի են ամենքին: Մենք բերենք այդ հայեացքների մի ամենամեղմ նմուշը, որ կարդում ենք նրա «Տաճկահայերի տնտեսական դրութիւնը» զրբոյկի մէջ.

«Հայը ունի եւ խոշոր պակասութիւններ իր մեծ արժանատրութիւնների հետ միասին — անմիաբանութիւն, անհաշտ ոգի, ոխ, մախանձ, բայց դրանք բոլորն էլ դարեւոր ստրկութեան հետեւանք են մահմետական տիրապետութեան տակ: Ազատութիւնը չէ կարելի սովորել ստրկութեան մէջ. միայն ազատութիւնն է վարժեցնում ազատութեան»:

«Հայերի առաքինութիւնները խաղաղ ժամանակի առաքինութիւններ են, իսկ ակտերը հետեւանք՝ այն ճնշման, որին նրանք ենթակայ են», — ասել է Պայրընը, կարծես ուղենալով շէշտել, որ հայերը զուրկ են անխաղաղ օրերում պահանջ-ուող առաքինութիւններից:

Այս վերջին միտքը աւելի որոշ կերպով արտայայտուած ենք գտնում երկու զրբոյկներում, որոնք պատկանում են մէկը՝ հրէատեաց եւ իսլամատեաց մի Փրանսացու, Կիւմն անունով, իսկ միւսը Փրանսական մի սպայի՝ Կոմս Շուէ անունով:

Կիմոնը իր «La pathologie de l'Islam» գրքի
205 երեսում ասում է.

«Այսօր երկար շրջանի այն գնշումներից յետոյ, որոնց ենթակայ են եղել հայերը, այն ծանր ստրկական տանջանքներից յետոյ, որոնց նրանք բռնադատուած են եղել, հայերի հին յատկութիւններից մի քանիսը կորչել, ոչնչացել, անհետացել են: Օրինակ, նրանց համար օտար են՝ ռազմական զգացում, պատերազմական հակումներ, մարտական ոգի, զինավարժութեան սովորութիւն, յարձակման բնագոյ, յաղթութեան բերկրանք: Նրանք կորցրել են, — ինչ որ շատ վնասանքաւոր է, — նոյնիսկ ինքնապաշտպանութեան զգացմունքը»:

Շուէն «Arménie, Kurdistan et Mésopotamie» իր ճանապարհորդական նկատողութիւններում յաճախ վերաւորիչ լեզուով է խօսում հայերի մասին, եւ մենք կը բաւականանք մի քաղուածքով միայն (երես 86): Յիշելով, որ նեստորականները, սուրիացիք եւ իբրանանի մարոնիտները՝ աւելի սակաւաթիւ լինելով, կէս-անկախութիւն են ձեռք բերել, Շուէն չարունակում է.

«Հայերը աւելի բազմաթիւ են, աւելի հարուստ, աւելի նեցուկներ ունին, բայց չեն հասել... ոչ մի բանի: Նրանց պակասում է պատե-

րագմական ոգին, ապստամբական զգացմունքը, որ կարող էին պահպանել նրանց»:

* * *

Հայ յեղափոխական շարժումը իր գիտակցական զոհերով, իր հերոսական կռիւներով, իր նահատակներով, ի հարկէ մաքրեց հայի ճակատից մի խոշոր մասը այն սարսափելի անարդանքի, զոր դրոշմել էր նրա վրայ բարոյապէս մաշող, քայքայող, անողորմ պատմական անցեալը: Այդ ճիշդ է եւ դրա մասին այլեւս խօսք չէ կարող լինել: Բայց արդարաւատ լինելու համար չմոռանանք նաեւ, որ վերոյիշեալ հեղինակները, շեշտելով հայի ցեղական կորստաբեր պակասութիւնները, չեն մոռանում նաեւ նրա արժանաւորութիւնները. — նրա կուլտուրական հակումները, նրա մտաւոր ընդունակութիւնները եւ տոկունութիւնը, որոնց շնորհիւ՝ դարերի ընթացքում մի բնական լից միւսի ճանկը ընկնելով, տանելով իր վրայ յոյների եւ պարսիկների փոխադարձ կռիւների ամբողջ ծանրութիւնը, յօշոտուելով հոմայեցիներից, արաբներից, թաթարներից եւ տաճիկներից, — հայ ժողովուրդը այնուամենայնիւ կարողացել է պահպանել իր ազգային ինքնութիւնը: Ինչ վերաբերում է յատկապէս հայ հեղինակներին՝ չէ՞ որ թէկուզ միայն հենց իրենց՝ այդ հեղինակների գոյութիւնը, նրանց մաքուր

գործունէութիւնը, նրանց բարոյական բարձր գիտակցութիւնը, նրանց հրաբխային հոգիները արդէն մի-մի խոշոր ապացոյցներ էին, որ հայութիւնը դեռ եւս բոլորովին ընկած չէ: Չէ՞ որ եթէ նրանք արժանի չհամարէին հայ ժողովուրդը մի աւելի լաւ դրութեան, եթէ չպաշտէին այդ ազգը իրենց սրտի խորքում եւ որ գլխաւորն է, չհաւատային հայութեան լաւագոյն ապագային, նրանք չէին էլ այրուի-տանջուի նրա ցաւերով, չէին էլ տալ իրենց ամբողջ հոգին այդ ժողովրդի վերածնման գործին, չէին էլ ամենայն ժամ հրաւիրի՝ «Բող այսօր — ինչպէս ասում էր Նազարեանցը — մեր ազնիւ եղբայրքը, իրեանց անձնական ախտերը վեհանձնութեամբ գոհ քերելով հայրենիքի սուրբ սեղանի վրայ, դառնան մի կամք, մի հոգի, մի սիրտ հայկական աւերակ տունը շինելու համար»:

Նոյն դրութեան մէջ պէտք է զգան իրենց ներկայումս եւ հայ յեղափոխականները, որոնց գործը այսօր դժուարացնում է սաստկապէս ոչ միայն ահարկու թշնամին, որի օրերը սակայն հաշուած են, ոչ նոյնիսկ քաղաքական դաւաճան հանդամանքները, որոնք տեւական չեն կարող լինել, — այլ պակասութիւնը, թուլութիւնը այն ազգային ճիգերի, որոնք հարկաւոր են «հայկական աւերակ տունը շինելու համար»: Չմոռանանք, որ այն օրից, երբ «Հիւսիսափայլը» հնչեցնում էր հայերի ականջին միութեան իր կոչը,

չատ ժամանակ անցաւ եւ թէեւ հայութեան հա-
ւաքական դիտակցութիւնը յառաջդիմեց ու ծա-
ւալուեց, բայց դրա համեմատ՝ անողոր պայման-
ներէ չնորհիւ՝ շատացան, խստացան նաեւ մեր օ-
րերի պահանջները...

Եւ երբ սառնարիւնութեամբ դիտում էք
զուք՝ թէ ինչ է ներկայացնում ընդհանուր առ-
ժամբ հայկական կեանքը մի այնպիսի կրիտիկա-
կան բռնութիւն, ուր մեղ կոտորում են չտեսնուած
ու չլսուած չափերով, երբ տեսնում էք, քանի-
քանի՜ դործեր, — նոյնիսկ անպայման ապահով
իրենց անմիջական արդիւնքների տեսակէտից, —
չեն ձեռնարկուել եւ չեն ձեռնարկում այսպիսի
մի ճշմարտութիւն միմիայն միջոցների կամ մարդ-
կանց պակասութեան պատճառով, երբ միաժա-
մանակ նկատում էք, թէ որքան վնասակար, այ-
լանդակ, քայքայիչ երեւոյթներ են տեղի ունե-
ցել եւ ունենում են շուրջներդ. երբ վերջապէս
պատկերացնում էք ձեր աչքի առաջ այն պարզ
ճանապարհները, որոնց վրայ մի քանի իրար յա-
րակից բուռն ջանքեր դուրէ բաւական լինէին մեր
ապագան յաւիտեան ապահովելու համար, — այն
ժամանակ կամայականօրէն. անդրադառնում էք
անիծեալ մեր անցեալին, որի պատուաստած սեւ
արիւնը անկասկած դեռ ամբողջովին չէ կորցրել
իր աւերիչ ուժը մեր երակներում:

II

Առաջ բերելով հայկական միջավայրի, աղ-
դային մեր առանձնյատկութիւնների խնդիրը,
մենք չենք դնում մի մետաֆիզիքական հարց: Ե-
թէ հիմնովին մերժենք անդամ ցեղական ուրոյն,
հիմնական տարբերութիւնների մասին գոյութիւն
ունեցող յայտնի տեսութիւնները (Մոնթեսքիօ,
Կիլո, Թէն, Ռընան հւայլն), յամենայն դէպս
պէտք է բնութենէլ առնուազն, որ կայ առանձնա-
յատկութիւնների մի որոշ զանգուած, որ այս
կամ այն աղբութիւնը ստանում է երկար ժամա-
նակ միեւնոյն պայմանների աղբեցութեան են-
թարկուելով եւ այդ առանձնյատկութիւնները,
— ժառանգական օրէնքի համեմատ, — սերուն-
դից սերունդ իոխադրելով: Երկրի աշխարհա-
ղբութիւն, կլիմայ, միջազգային դրութիւն, կա-
ռավարութեան ձեւ, օրէնքներ, պատմական անց-
եալ իր դժբախտութիւններով, յիշողութիւններով
եւ փորձերով, դրականութիւն, լեզու, կրօն,
հւայլն, — ահա այն պայմանները, որ կարող են
կրթել մի ժողովրդի մէջ այս կամ այն հակում-
ները, որոնք իրենց տեսակով կամ չափով չեն
կրկնում ուրիշ ժողովուրդների մէջ:

Ահա ինչպէս է «յառաջացել մեր մէջ այն ա-
ռանձնութեան հոգին, այն անսէր բարքը, այն կո-
սիտ անճապաշտութիւնը, որ չէ թողնում հա-

յերի մէջ դոյանալու մի ընկերական գործ, մի հասարակօգուտ հիմնարկութիւն»։ Ահա ինչպէս են զարգացել մեր մէջ այն բնագոյները, որոնց համեմատ՝ «ուր հարկաւոր է եղել միաբանութեամբ գործ դնելու թշնամու դէմ քաղաքական առաքինութիւններ, հայերը՝ անգնական շահը դերադասելով ընդհանուրից, կործանուել են իրենք իրենց մէջ»։

Թողնենք մօտիկ անցեալը։ Թողնենք այն զարմանալի տեսարանները, երբ Պերլինի դաշնագրից յետոյ հայ մտաւորականութիւնը, ընդհանրապէս վերցրած, առանց տեղիցը շարժուելու, առանց մատը մատին խփելու՝ Եւրոպայից բացարձակապէս պահանջում էր «հայկական անկախութիւն» (տես 1878-79 թուերի պարբերական հրատարակութիւնները), ո՛չ աւել, ո՛չ պակաս, իսկ հայ ըուրժուպիան, հաւատարիմ իր մշտական սկզբունքներին, նորոյթի հարցի չափ անդամ կարեւորութիւն չէր տալիս այնպիսի մի հսկայական խնդրի, ինչպէս էր հայկական դատը։ Դիմենք վերջին տասնամեակին միայն, երբ հայ-թրքական յարաբերութիւնները արդէն ստացան ամենասուր կերպարանք, կեանքի եւ մահու խնդիր ստեղծեցին մեզի համար եւ առաջ բերին մի տալանապալից, մի բացառիկ, մի անօրինակ ծանրագոյն վիճակ։ Ի՞նչ կարող է աւելի պարզ լինել քան այն, որ բացառիկ դրութիւնը պահանջում էր նաեւ բացառիկ եռանդ, բացառիկ

դործունէութիւն՝ բացառիկ նիւթեր։ Բայց ո՞վ
հետեւեց այդ պահանջին՝ բացի մտաւորական
կամ զուտ ժողովրդական երիտասարդութեան հա-
մեմատարար մի աննշան փոքրամասնութիւնից։

* * *

Ահա մի քանի դժեր։

Հաղարարուոր անհատներ կարելի է դնել հա-
յերի մէջ, որոնցից իւրաքանչիւրը կարող էր ամ-
բողջ նահանգներ զինել Տաճկահայաստանի մէջ։
Դուրս եկա՞ւ դո՞նէ մէկը։ 1895 թուին, պատմում
է Մակ Կօլը («Սուլթան եւ Պետութիւններ») հայ-
կական կոտորածների տպաւորութեան տակ։

«Մի անգլիացի, իր քաղաքական համոզմունք-
ներով պահպանողական, յայտարարեց, որ եթէ
մեծ պետութիւնները, իրենց մեծագոր սկզբունք-
ներով, արիութիւն չունեն սուլթանի ոնրագործ
կատաղութիւնը սանձահարելու, ուրեմն Հայաս-
տանում դիւանագիտութիւնը առնուազն կարող է
փոխարինուել *ինքնաշօժար ջանքերով*, ինչպէս
այդ եղաւ յունական անկախութեան կռուի ժա-
մանակ, եւ իր կողմից նա առաջարկեց 5000 ֆ.
ստ. (25,000 ֆրանկ), որ գէնք գնուի անօգնական
քրիստոնեաներին բաժանելու համար Տանկաս-
տանի այն տեղերում, որոնք մատչելի են ծովի
կողմից»։

Իսկ մե՞նք, հայե՞րս... Բաւական է յիշել, որ ամենախոշոր գումարը, որ ամբողջ հայութեան մէջ մի հատիկ մարդ նուիրել է զէնքի գործին, այդ եղել է ընդամէնը 25·000 Փրանկի չափ մի ծախս... Բայց միաժամանակ քանի՛-քանի՛ անձնուէր եւ փորձուած գործիչներ, քանի՛-քանի՛ գաւառներ կորան, հալուեցին միմիայն եւ մի միայն տարիների ընթացքում եւ ամենաբարեկամ ջող հանգամանքներում զէ՛նք, զէ՛նք ու զէ՛նք սպասելու եւ վերջ ի վերջոյ չստանալու պատճառով...

Հազարաւոր նիւթապէս ապահով հայեր Հնդկաստան, Անգլիա, Ամերիկա, Ափրիկէ, ջհամ են գնում ով դիտէ ինչ դժոխային միջոցներով՝ իրենց ունեցածը աւելացնելու համար, բայց եւ ոչ մէկը չգտնուեց, որ այսպիսի մի անսովոր պատմական դժբախտութեան օրերում տեղիցը շարժուէր հասարակօղուտ որեւէ ձեռնարկի համար: Եւ այս ոչ միայն հին սերունդի ներկայացուցիչներին մէջ, այլեւ երիտասարդ գերամատէրերի շրջանում, որոնք ունեն ե՛ւ ուսում, ե՛ւ զարգացում ու երբ սկսում են խօսել հասարակական գործունէութեան եւ ժողովրդի շահերին ծառայելու անհրաժեշտութեան վրայ, Կլատսթոններ ու Լասսալներ պէտք է գերեզմաններից կանչուեն նրանց հետ մրցելու համար...

Քաղաքակիրթ աշխարհում էլ ժողովուրդ չմնաց, որ այս կամ այն չափով արձագանգ չտար

Հայկական թշուառ վիճակին: 1894 թուականից սկսած՝ անդլիացիք, Ֆրանսացիք, Հոլանդացիք, ամերիկացիք, ղուիցերիացիք, նոյնիսկ գերմանացիք Հայերին օգնութեան ձեռք մեկնեցին, երկրի մէջ Հայ ժողովրդին դրամ, հաց եւ երկրագործական անասուններ բաժանելու կամ որբացած մանուկներին խնամելու եւ կրթութիւն տալու համար: Իսկ ի՞նչ արին իրենք Հայերը: Մենք ունենք հազարաւոր հայեր, որոնցից իւրաքանչիւրը կարող էր նոյնքան մարդ կերակրել, նոյնքան որբանոցներ հիմնել, որքան այդ արուեստ մի քանի ազգերից ժողովուած դրամներով. բայց դուրս եկա՞ւ այդպիսի մէկը: Յայտնի է, որ միակ մի Ջանչեան, ծաղումով միայն հայ, իսկ կրթութեամբ կէս վրացի, կէս ռուս, իր անձնական աշխատանքով աւելին արեց հայ մանուկներին համար, քան մեր «ազգասէր» հարուստները:

Ո՞վ չէ յիշում 1890-91 թուականների աղմուկը հայ մտաւորականութեան մէջ՝ Տաճկաստանում թէ Տաճկաստանից դուրս, կանանց թէ տրդամարդկանց, երիտասարդներին թէ հասակաւորներին մէջ: Իսկ ո՞ւր են դրանք 1891-92ից սկսած: Արժան դնով աղատութիւն ձեռք բերելու յոյսերով հարբած՝ դրանք մօտեցան յեղափոխական գործին, կարծես վախենալով, որ էգուց-միւս օրը յանկարծ առանց իրենց անմեղ աղմուկին էլ Հայաստանը առկախ երկիր կը հռչակուի եւ յետոյ այդ հանդիսաւոր օրը իրենք կը մնան առանց

դափնիններէ: Բայց հենց որ իրականութիւնը
 պարզեց, որ զործը անորոշ ժամանակով՝ բացի
 զոհողութիւններէն, ոչ մի տեսակ դափնիններ չէ
 կարող խոստանալ ոչ ոքի, զրանք չքացան, ինչ-
 պէս քամու մի շնչով ստեղծուած ալիք: Դիցուք
 թէ հասարակ կամ մտաւորական ամբոյսի մէջ դա-
 րնդհանրապէս հասկանալի մի երեւոյթ է: Բայց
 ո՞ւր մնացին նաեւ երբեմն յեղափոխական կենտ-
 րոններում բաղմեղու համար գլուխ պատառող
 մեր պարոնները. ո՞ւր են երբեմն գլխաւոր վա-
 րիչ անդամների մեծազոյն մասը. ո՞ւր են գիշեր
 ցերեկ զրանց շուրջը պտտող «համողուած» յեղա-
 փոխականները. ո՞ւր են յեղափոխական ամբողջ
 շարժման տօն տալու յաւակնութիւնը տածող կամ
 իրենցից հարիւր անգամ աւելի զոհողութեան ըն-
 դունակ տարրերի գլխին «անձնանուիրութեան» եւ
 «նոր արշալոյսների» մասին ճառող կարմիր գրօ-
 շակակիրները: Հաւատարիմ իրենց «խելօք» հայ-
 րերին, նրանք իրենց համար այժմ նոյնպէս աւելի
 ձեռնառն ալայմանների եւ հասարակական գերքի
 են ձգտում, ինչպէս ձեռնառն կերպով այն ժա-
 մանակ կարող էին յեղափոխութիւնով զրադ-
 ուել...

Նոյն 1890-91 թուականներին էր, որ ռուսա-
 հայ եւ տաճկահայ մտաւորականութիւնը իրար
 հետ մրցում էին հայ ժողովրդի ազատագրու-
 թեան նուիրուելու փառաւոր խոստումներով: Իսկ
 յետո՞յ... Յետոյ տաճկահայ մտաւորականի ի-

տէալը դարձաւ ամբողջ երկրագունդը՝ մինչեւ տողարների հայրենիք Ամերիկան, իսկ ռուսահայինը՝ Ռուսիա, ուր մարդիկ երբեք զէպի վերը, զէպի բարձրը, զէպի իրենցից հեռուն չեն նայում, այլ միշտ զէպի ներքեւ, զէպի երկրի տակը, զէպի ղժոխային այն խաւարը, ուր 150-200 սափէնի խորութեան անդունդներում թաղնում է նաւթաջրի կախարդիչ փայլը... Ընդհանուր դրութիւնը ծանր է. Տաճկաստանում կոտորում են, Ռուսաստանում հալածում. — եւ ահա հայ մտաւորականը հաւատարիմ իր մօր կաթի հետ ծծած ստրկական բնաղբներին, զգում է իրեն ինչպէս մի ժանտախտի օրերում «ազատուի՛ր, ով կարող է»։ «փախի՛ր՝ ով ոտքեր ունի», — եւ փախչում են՝ ոտի տակ տալով բոլոր այն տարբական պարտաւորութիւնները, որ ծանրանում են նրանց վրայ այսպիսի մի ղժուար պատմական ըսպէս :

Ամբողջ իննսնական թուականներում հայ ուսանողների թիւը, մանաւանդ Եւրոպայում, աճում է։ Նահատակուած յեղափոխականների ընկերները անդամ դրանց անունով վրէժ չեն կոչում, այլ այդ նահատակների հետ իրենց ունեցած մօտիկութիւնը պատուանդան են չինում նրանց յիշատակը յարգողների առաջ, որպէսզի իրենց համար թոշակ գտնեն եւ Եւրոպա դան՝ այստեղ «զեղեցկի եւ բարւոյ» իրենց ճաշակները նըրբացնելու համար... Ուսման դէմ ի հարկէ մենք

ուշինչ չունենք: Բայց երբ մենք յիշում ենք, որ ղրտութեան եւ արուեստին, որ հասարակական բարոյականութեան եւ դրականութեան ոչ մի ազդեցական հանճարներ չէ տուել, որքան հրէական ազգը, որ սակայն՝ ամենքից արհամարհուած՝ այսօր ծեծւում եւ արտաքսւում է աշխարհիս բոլոր անկիւններում, երբ ի նկատի ենք առնում, թէ ինչ սիրով են մեր վաշխառու հայերը, որոնք երէկ իրենց որդոց բազազխանա էին ուղարկում, այսօր ամէն զոհողութիւններով ուսման տալիս դրանց, երբ մի փոքր էլ մօտիկից նայելով այդ ուսանողներին՝ տեսնում ենք, թէ որքան մեծ տոկոսը դրանցից զանազան կարգի բժիշկներից, թթուատներից եւայլն միայն վկայականներ զբոսահայեր են որսում իրենցից աւելի փափուկ ապրողների հետ յաջող մրցելու համար, — այն ժամանակ ահամայ սկսում ենք կասկածել՝ թէ արդեօք ներկայ ճշմարտում այդ ամէնը համապատասխանո՞ւմ է մեր ժողովրդական պահանջներին...

Եւրոպայում այնպիսի յայտնի անձնաւորութիւններ, ինչպէս Ռիչիոտտի Կարիպալտի, Ամիլիար Զիպրիանի, Ֆրանսիս տը Փրեսանսէ, Ժերօմիշար, Ժորժ Ֆալոն եւ Ուրբէն Գոյիէ, ինչպէս յայտնի է ընթերցողներին, «Դրօշակ»ի խմբագրութեան գիմումներին պատասխանեցին հրապարակաւ, հենց «Դրօշակ»ի մէջ, արտայայտելով իրենց բոլոր համակրութիւնը դէպի մեր կոիւր

և տալով իրենց անունները մեր ձեռքը,— նրանց համար անյայտ անձնաւորութիւնների ձեռքը, — իսկ հարիւրաւոր հայ պատանիներ, որոնց բերանին դեռ չէ ցամաքել իրենց մօր կաթը, այնքան խելօք, այնքան շրջահայեաց, այնքան բարձր են այդ բոլոր անձնաւորութիւններից, որ իրենց համար, նոյնիսկ նեղ շրջաններում, անպատուաբեր են համարում յեղափոխութեան կամ սրեւէ յեղափոխական կաղամկերպութեան համակիր անուանել եւ անել այն բոլորը, ինչ կարող են:

Իսկ Ժողովուրդը: Կոմս Շոլէն անունով Փրանսացի ղինուորականը՝ Հայաստանում դործած իր մի ճանապարհորդութիւնից յետոյ՝ 1892 թրւին ղրում էր:

«...Եւ երբոր հայկական գիւղերում, ուր քաղաւորում էր ամենասեւ քշուառութիւն, մեմհարցնում էին հայերին՝ քէ ի՞նչ են նրանք մրտածում անել, նրանք՝ փոխանակ մոնչալով իրենց գէմֆերի վրայ ցոյց տալու, փոխանակ մտածելու, որ կարելի է նրանք կարող կը լինէին մի օր բոլորը միասին ոտքի կանգնել ֆրտերի դէմ, որոնք նրանց տանջում են, եւ ձեռք բերել, եքէ հարկաւոր լինի: Իրենց արեան գնով, իրենց ցաւերին մի հանգստութիւն, ինչպէս նաեւ մի որոշ ազատութիւն, նրանք պատասխանում էին սարսափած եւ անհամարձակ, որ Աստուած իրենց թողել է, որ այլեւս որեւէ յոյս չունեն, որ սա-

կայն եթէ շարունակեն իրենց հետ այսպէս վարուել, իրենք մի օր կը գաղթեն Ռուսաստան՝ այնտեղ աւելի լաւ կեանք եւ որեւէ հանգստութիւն գտնելու համար»:

1897 *Թուին մի ուրիշ Փրանսացի, պ. Կիմոն, գրում էր.*

«Դիտուած է, ի զարմանս ամբողջ աշխարհի, որ վերջին կոտորածների ժամանակ՝ Պոլսում եւ Հայաստանում որեւէ բանի անպէտք ջանքիլ թուրքերը յարձակում էին յաղթանդամ հայերի վրայ, որոնք՝ եթէ ընդունակ լինէին իրենց ձեռքերը գործածելու, բռնեցին մի հարուածով կարող էին լուերի նման ջախջախել իրենց վրայ եկող թշուառականներին: Այդ հայերը տեսնելով փրկութիւն, նրանց ոտքի տակն էին ընկնում, ծածկում էին երեսները եւ թոյլ էին տալիս գրւոյնները կտրել կամ պատռել իրենց գանկերը»:

Իսկ Ուրբէն Գոյիէն «Իրօշակ»ի մէջ (1900 թվաւոր) գրած իր յօդուածում ասում է.

«Հայերը իրենցից 300 հազար հոգի կորցրին՝ պարանոցները դանակի տակ դնելով: Եւրոպան դորդեցնող ի՞նչ ահաւոր պատերազմներ կարող էին մղել՝ հրացանները ձեռքերին, տասնապատիկ աւելի աժան գնով»...

Հարիւր հազարաւոր նահատակներ, այդքան էլ դաղթականներ եւ կրօնափոխ եղած հայեր, ի հարկէ, եթէ դուրս բերէին թշնամու դէմ իրենց մի տասներորդ մասը անգամ, դուցէ քարով ու կացիններով էլ կարողանային «ահաւոր պատերազմներ մղել» եւ, «դղրդեցնելով ամբողջ Եւրոպան», աւելի քիչ զոհեր տային... Բայց դարեւոր ստրկութեան եւ հալածանքի յաւիտենական դերի հայ ժողովուրդը, որին ամբողջ պատմութիւնը դերազանցապէս միայն մէջը ծռել էր սովորեցրել, ընդունա՞կ էր «ինքնապաշտպանութեան» ուրիշ ձեւերի, քան ամենակրաւորականները...

* * *

Ահա ուրեմն, ի միջի այլ պայմանների, որպիսի ներքին, վերին աստիճանի աննպաստ հանդամանքներում պիտի զարգանար հայկական խընդիրը եւ նրա արտայայտութիւն՝ հայ յեղափոխական շարժումը:

Մենք ի հարկէ կարող ենք, ինչքան թելադրում է մեզ մեր անձնապաշտ արիւնը, մեղադրել յեղափոխականներին, որ նրանք 10 տարուան ընթացքում չկարողացան հիմնադրուել անել տաճկական պետութիւնը եւ նրա աւերակների վրայ պարզել հայկական ազատութեան դրօշակը: Մենք կարող ենք, ի հարկէ, նոյն մեր

անճնապաշտ արեանը հետեւելով, անիծել երկ-
րադնդիս բոլոր քաղաքակիրթ ազգերին էլ, որ
այն ժամանակ, երբ մենք անասնական թէ սրի-
կայական, վաշխառուական թէ ստրկական ժը-
պիտներով վերաբերուեցինք դէպի օրաւոր մեր
առաջը գտնուող խնդիրները, նրանք, — այդ ժո-
ղովուրդները, — զխապատառ ոտի տակ հտուին
իրենց բոլոր շահերը եւ հայկական կռուի դաշտը
չգրաւեցին... Այո, կարող ենք այդ էլ անել, ու-
րիշ շատ բաներ էլ անել, բայց ե՞րբ պիտի քա-
ղաքացիական համարձակութիւն ունենանք մի
փոքր էլ մեզ վրայ անդրադառնալու եւ մեր քա-
րոյական պակասութիւններին, մեր վատառողջ
բնազդներին, մեր ազգային ախտերին՝ «պատմա-
կան այդ չարիքին» եւս՝ որոշ տեղ տալու մեր
կրած տառապանքների ու մեր ներկայ ծանր կա-
ցութեան մէջ:..

III

Ազգային մեր առանձնատկութիւնների
պայմանը, — բացի իր տեսական նշանակութիւ-
նից, որով, ի միջի այլ պատճառների, լուսաբան-
ւում է հայ յեղափոխական շարժման ներկայ դը-
րութիւնը, — կարեւորութիւն է ստանում եւ ո-
րոշ դործնական տեսակէտերից:

Այդ խնդիրը պէտք է պարզեն իրենց համար

բոլոր մեր ընկերները, որպէսզի ամէնօրեայ այն բաղմաթիւ խոչընդոտները, որ նրանք պատահում են իրենց դործունէութեան ընթացքում, չնսեմացնեն նրանց աչքում յեղափոխական գաղափարի կամ յեղափոխական տակտիկի նպատակայարմարութիւնը եւ այդպիսով չթուլացնեն նրանց հաւատն ու եռանդը:

Դա պէտք է պարզեն իրենց համար մեր բոլոր գաղափարակիցները, որովհետեւ ներկայ ծանրագոյն պատմական շրջանը ունի հայութեան բարոյական ու ռազմական բնազդներին աւելի եւս վնասելու բոլոր թունաւոր յատկութիւնները:

Դա պէտք է իմանան յեղափոխական կռուի բոլոր համակիր տարրերը, որովհետեւ չկայ լաւագոյն աւագան մեր պատմական կեղտերից մաքրուելու համար՝ քան զոհի եւ անձնուիրութեան այն ուղին, որի վրայ կանդնած են իրենք, ինչպէս եւ չկայ աւելի դրական միջոց չարիքը իր արմատում խեղդելու համար՝ քան կարող են լինել ազատ կեանքի նոր, փրկարար պայմանները, այսինքն յեղափոխական կռուի նպատակը:

Պարզենք մի քանի խօսքերով այս կէտերը:

Ահա հայ յեղափոխականի դէմ առ դէմ կանգնած է մի ուրիշ հայ, որն անտարբեր է դէպի առաջինին այրող հոգսերը: Ահա միւսը, որ չէ աջակցում նրան, պատճառարանելով, որ ծանօթ չէ նրա կազմակերպութեան ընթացքին: Ահա մի

երրորդը, որ իր բռնած գիրքը բացատրում է յեղափոխական հայեացքների տարբերութեամբ: Ահա մի չորրորդը, որ հակառակ է նրան իր «հիմնական համոզմունքներով»... Շատ բարեմիտ պէտք է լինէինք, ընդունելով, որ այդ բոլոր դէպքերը ունեն իրենց աւելի կամ պակաս չափով բանաւոր պատճառները:

Եւ իրաւ: Եթէ մարդիկ իրենց անտարբերութիւնը արդարացնելու համար բերաններն են առնում՝ «ի՞նչ կարող եմ անել» այն ժամանակ, երբ բնաւ փորձ չեն արել իմանալու՝ թէ ի՞նչ կարելի է առհասարակ անել կամ երբեք նոյնիսկ ամենատարրական պարտականութիւնները յիշեցնող խորհուրդների չեն հետեւել, եթէ մարդիկ իրենց բռնած գիրքը բացատրում են նրանով, որ «ձեր դորձերի հետ ծանօթ չեն» այն ժամանակ, երբ ոչ մի քայլ չեն արել եւ չեն էլ ուզում անել այդ դորձերի հետ ծանօթանալու համար. եթէ մարդիկ հակառակում են ձեզ՝ պնդելով, որ «ձեր ընթացքը նրանք նպատակաշարժար չեն համարում» այն ժամանակ, երբ զաղափար չունեն կռուի ձեր եղանակի վրայ եւ յաճախ չեն էլ կարող ունենալ, որովհետեւ նախ՝ ժամանակի ընթացքում փոխւում է կռուի ձեր տակտիկը եւ երկրորդ՝ միշտ նա մնում է ներքին դադտնիք. եթէ մարդիկ ուզում են ձեզ հաւատացնել՝ թէ իրենք «ուրիշ համոզմունքներ են դաւանում» այն ժամանակ, երբ կամ ոչինչ չեն անում ոչ մի տեսակ հա-

մողմունքների համաձայն կամ յանուն «գերա-
դոյն շահերի» միայն թունաւորում են հասարա-
կական կարծիքը և կամ օր ու գիշեր օդը թնդա-
ցընում յանուն բանուորական «յաւելեալ աշխա-
տանքի», բայց մնում են ստոյիկեան սառնա-
սիրտներ մի ամբողջ ժողովրդի «յաւելեալ ար-
եան» դիմաց. եթէ մարդիկ խելագարների յա-
տուկ ապշութեամբ շարունակ հերքում են ուրիշ-
ների բացայայտ արժանաւորութիւններն այն ժա-
մանակ, երբ իրանք ամենայանդուզն լրբութեամբ
անպայման յարդանք են պահանջում դէպի իրենց
ակներեւ ախտերը, շառլաթանութիւնները եւ ամ-
բարտաւան, տղեղ մտքի եսամոլ ցատկոտումներն
անգամ, — մենք, թո՛ղ ներուի այդ մեղ, չենք
կարող այս գէպքերից եւ ոչ մէկում զգալ մեզ՝
ուշադրութեան արժանի հակառակորդների դի-
մաց: Այն բնդհանուր, համամարդկային բնա-
ւորութիւն կրող պատճառներից դուրս, որոնք
առհասարակ աղգերի կեանքում պայմանաւորում
են որոշ չափի անտարբերութիւն եւ ձեռնպահու-
թիւն դէպի հասարակական դործերը կամ բա-
ցատրում են իրար հակասող, իրար հետ մրցող
հասարակական հոսանքները, — այստեղ, մեր
կեանքում, եւ մանաւանդ ներկայ ճգնաժամի օ-
րերում, կենդանի զգացմունքներով աղքատ, բայց
կենտրոնախոյս, ինքնապաշտ բնաղդներով հա-
րուստ հայի հոգեկան կազմն է, որ յաճախ հան-
դէս է գալիս իր վատ կողմերով: Եւ հասկանա-

լի է, եթէ մեր պատմութիւնը զգալի չափերով
զուրկ է եղել բարոյական առողջ բնադրներ կըր-
թելու, անձնական գիտումների առաջ կանգ չառ-
նելու, միաբանութեամբ ընդհանուր պէտքերին
հետեւելու, կռուից չվախենալու, գէնքը գնահա-
տելու վարժութիւններից, շատ բնական է, որ
յեղափոխական շարժումը չէր կարող ո'չ ըստ
քանակի եւ ո'չ էլ ըստ որակի այնպիսի հոգ զըտ-
նել մեր մէջ, որպիսին կարող էր լինել մի ուրիշ
ժողովրդի մէջ, որի պատմութիւնը, — միւս հա-
ւասար պայմաններում, — այդպիսի վարժու-
թիւնների համար նրան անպարէզ էր տուել: Ա-
հա ինչու յիշեալ դէպքերի ամենամեծ մասում
կարելի է տեսնել ինչ ուղում էք, բայց ոչ որեւէ
ապացոյց յեղափոխական գաղափարի կամ յե-
ղափոխական միջոցների աննպատակալարմարու-
թեան:

Ի՞նչպէս վարուել այդ կարգի բաղձաղան հա-
կառկորդների հետ. — դա անհատական խնդիր է
ի հարկէ: Մէկը կարող է արտայայտել արդար
վրդովմունք, երբ տեսնում է, որ մարդիկ, —
ըստ Վոլթերի, — «օգտւում են մտքից միայն
նրա համար, որ արդարացին իրենց անարդա-
րութիւնները, եւ դորժ են ածում խօսքեր մի
միայն նրա համար, որ ծածկեն իրենց մտքերը»:
միւսը կարող է բաւականանալ սոսկ արհամար-
հանքով, որովհետեւ կան դէպքեր, երբ անար-
ժան հակառակորդների հետ լուրջ խօսելը միայն

անսպասուածութիւն է բերում ձեր դաւանած դադար-
 վարին. երբորդը կարող է նոյնիսկ ներողամիտ
 լինել՝ ի նկատի ունենալով, որ մարդիկ շատ յա-
 ճախ կարող են իրենք էլ չիմանալ՝ թէ իրենց եւ
 ձեր մէջ նկատուող զանազանութիւնները բխում
 են ոչ թէ պարզ գիտակցութիւնից կամ բարեխիղճ
 վերաբերմունքից դէպի ձեզ, այլ այն կոյր բը-
 նազդներից, որոնց արմատները շատ հեռու են
 թաղուած, որպէսզի նրանց անգիտակից զոհերը
 կարողանան հասկանալ իրենց թշուառութիւնը:
 Բայց մի բան, որ պէտք է անկասկած արտա-
 յայտուի բոլոր դէպքերում եւ բոլոր ընկերների
 մէջ, դա վերջ ի վերջոյ այն արիութիւնն է, որ
 բով նրանք երբեք պէտք չէ ազդուեն այդպիսի ե-
 րեւոյթներից, որովհետեւ դրանց մէջ չկայ ոչ
 մի բանաւոր հիմք մեզ ողբերգող դաւանանքի
 դէմ: Մենք մնում ենք փոքրամասնութիւն, բայց
 այդ փոքրամասնութիւնը չէ, որ պիտի ենթարկ-
 ուի անտարբերների, ձեռնպահների եւ ամէն կար-
 գի ճիգութների, իմաստակների կամ չառա-
 թանների բազմութեանը: «Այս կամ այն ընթաց-
 քը, որին հետեւում են (որոշ հասարակական
 պայմաններում ի հարկէ, աւելացնեմ մեր կող-
 մից) մի քանի, բայց միշտ աւելի եռանդուն մար-
 դիկ, դառնում է ընդհանուր կարգ, ընդհանուր
 սովորութիւն՝ շնորհիւ այն հանգամանքի, որ ու-
 րիշներն էլ ընտելանում են նոյն ընթացքին: Ա-
 ռաջընթաց մարդկանց օրինակին հետեւելով՝

կազմում է վերջապէս ընդհանուր համոզմունք , որ բոլորեւեման էլ անհրաժեշտաբար պէտք է ընթանան այնպէս եւ ոչ ուրիշ կերպ» , — ասում է յայտնի փրոֆեսոր Սերգէեւիչ իր դասախօսութիւններում ռուսաց իրաւունքի մասին : Մեզ վարանումներ չեն հարկաւոր , այլ հաւատ , մեզ խօսքեր չեն հարկաւոր , այլ գործեր , մեզ թերահաւատութիւն չէ հարկաւոր , այլ եռանդ , մեզ տատանումներ չեն հարկաւոր , այլ վճռողականութիւն եւ յանդգնութիւն : Կրկնենք անմահ Տանթոնի խօսքերը . «Il nous faut de l'audace, et encore de l'audace, et toujours de l'audace !» (մեզ հարկաւոր է յանդգնութիւն , կրկին յանդգնութիւն եւ միշտ յանդգնութիւն) :

Բաւական է , որ հայ ժողովրդի ազատութեան գաղափարը նուիրական է , որ յեղափոխական կռիւն թելադրւում , բխում է ինքնըստինքեան այն սոսկալի իրականութիւնից , որի հրէշաւոր ծանրութիւնը այս կամ այն չափով զգացել եւ զգում է ամէն մի հայ մարդ : Հետեւողներ եւ զինակիցներ , համամիտներ եւ գաղափարակիցներ , համակիրներ եւ ամէն կարգի ընկերներ անշուշտ կ'ունենանք , անշուշտ կը գտնենք :

* * *

Այո' , թողնենք մեռելներին թաղեն իրենց մեռելները եւ ամենայն արթնութեամբ առաջ տա-

նենք մեր արդար կռիւը: Չմոռանանք երբեք, որ
 եթէ հայը իր տխուր անցեալում ժառանգել է
 չատ բացասական յատկութիւններ, ապա այսօր
 նա արդէն այն բացառիկ դրութիւններից մէկումն
 է, երբ չարիքը կարող է դարդանալ չտեսնուած
 չափերով եւ վերջապէս հարուածել մեր ազգային
 ամբողջ մարմինը, եթէ թուլանայ մեր դատի հա-
 մար բողոքող ձայնը: Երկրում, ուր այսօր յարա-
 բերութիւնները այնքան սրուել են թշնամու հետ,
 որ հայը ապահով չէ կեանքի ամենատարրական
 պահանջներում եւ իւրաքանչիւր բոլէ կարող է
 անպատուուել, թալանուել, մորթուել կամ սո-
 վամահ լինել, կռուից հետո մնացող ժողովրդի
 մասը ստիպուած է իր գոյութիւնը պահպանելու
 համար դիմել ամենասպանիչ միջոցների, — գաղ-
 թականութեան կամ դժոխային հանգամանքնե-
 րին յարմարուելու ամենաստորնացուցիչ ձեւերի:
 Ընկնելով օտար երկիրներ, առանց տեղական
 պայմաններին ծանօթ լինելու, առանց տեղական
 լեզուները իմանալու, զուրկ որեւէ նպաստաւոր
 միջավայրից, հայ գաղթականը հարկադրուած է
 ամբողջ խելքը լարել դժուար պայմաններում իր
 ապրուստը ապահովելու համար: Եւ այդտեղ ա-
 մէն միջոց սրբագործում է նպատակի առաջ, ո-
 րովհետեւ սկզբունքները կարող են վիճելի լինել
 եւ յամենայն դէպս առանց դրանց կարելի է ապ-
 րել, իսկ առանց հացի՝ ոչ: Երեւակայեցէք ու-
 րեմն խղճի այն ճկունութիւնը, սրտի եւ հոգու

այն այլանդակութիւնները, որ այդպիսի պայ-
 մաններում օրէցօր պիտի դարգանան դաղթական
 հայ տարրի մէջ: Իսկ երկրում մնացողները: Հա-
 յը պիտի ապրի այնտեղ, ուր ամէն ինչ կազմա-
 կերպուած է միայն նրան հարստահարելու, ու-
 տելու, մորթելու, ջնջելու համար: Անկարող,
 այս կամ այն պատճառներով, ուժին հաւատար
 կամ դերակշռող ուժով դիմադրել, նրա ձեռքի
 տակ մնում են միայն ինքնապաշտպանութեան ա-
 մենակրաւորական ձեւերը, եւ ի հարկէ արագօ-
 րէն նա սայթաքում է «պատմական շարքի» թեք
 մակերեւոյթով: Կրօնավիճակներ, որ Տաճկաս-
 տանում հոմանիչ է աղբուրացութեան, ամէն
 սրբութիւնների ոտնակոխում, խարդախութիւն,
 կեղծիք, անվերջ ստորութիւններ — բնականա-
 րար հաւատոյ հանդանակ են դառնում երկրում
 եւ ապականում ժողովրդի ոգին, բթացնում նրա
 մէջ անձնական արժանապատուութեան, ազնուու-
 թեան, վեհանձնութեան, արդար դայրոյթի եւ
 համարձակ վրէժխնդրութեան ամէն-մի կենդանի
 զգացմունքը: Բացարձակ եւ անդարձ այլասե-
 սերում, դարձելի հակումների մի, «հրէական»
 խառնուածք, մի այլանդակ, մի հրէշաւոր տիպ,
 որի առաջ միայն զգուանք պիտի զգայ ամէն մի
 օրինաւոր արարած, — ահա այն սոսկալի հեռա-
 նկարը, որ այսօր սպառնում է մեր ազգութեան
 գուցէ աւելի՛ քան երբեւեցէ: Եւ մենք, որ այն-
 քան խորապէս դրում ենք պատմութիւնից ժա-

ռանդած մեր ազգային թերութիւնները, մենք, որ
այսօր բողոքում ենք դրանց դէմ բարձրաձայն,
— մենք չենք ի հարկէ, որ պիտի անտարբեր լի-
նենք դէպի մեր ազգային բարոյական նկարա-
զրին աւելի եւս սպառնացող ժամանակակից մեծ
վտանդը:

* * *

Սակայն, ի՞նչ միջոց կարող է ներկայ պայ-
մաններում լինել աւելի նպատակայարմար այդ
բարոյական այլասեռման դէմ կռուելու համար,
քան յեղափոխական ուղին, որ մի կողմից պա-
հանջում ու վառ է պահում սերնդի մէջ անձնա-
կանը հասարակականին ենթարկելու ամենամեծ
առաքինութիւնը եւ միւս կողմից՝ ձգտում է մի
ապագայի, ուր կարիք պիտի չլինի այն պակա-
սութիւնների, որոնք անհրաժեշտ են դառնում
այժմ իբրեւ դոյութեան համար նպաստաւոր ա-
ռաւելութիւններ: Այո՛, յեղափոխական դժուար
կռիւն է, որի ընթացքում թշնամու դէմ կուրծքը
կրծքին դիմադրաւող, իր կեանքը հայրենիքի սե-
ղանին զոհող հայր անձնութեան սուրբ կրա-
կով տաքացնում է ժամանակակից աճող սերնդի
սիրտը եւ ժողովրդի ամենաթանկագին այդ մա-
սի մէջ կենդանի պահում ազգային ոգու պայծառ
հակումները: Դա, այդ կռիւն է նաեւ, որ նպա-
տակ ունենալով տապալել Տաճկահայաստանում

տիրող կործանիչ կարգերը, պիտի բերէ մարդա-
վայել կեանքի համար պահանջուող այն մաքուր
մթնոլորտը, որի մէջ միայն կարող են ճոխ կեր-
պով ծաղկել ժողովրդի դրական հակումները :
Բարոյախօսական քարոզները չեն, որ կարող են
բարձրացնել մի ժողովուրդը : «Սոված մարդը ա-
կանջ չունի», ասում է առածը : Հայը Տաճկաս-
տանում այսօր աւելի է դժբախտ՝ քան մի սով-
եալ, եւ եթէ նա կարող է փրկուել, դա կը լինի
միմիայն այդ անսահման դժբախտի աղաղակնե-
րին արձագանդ տուող կենդանի օրինակների կա-
խարդիչ ուժով եւ որ գլխաւորն է՝ շնորհիւ այն
նոր կարգերի, որոնք կը տան նրան ե՛ւ հաց, ե՛ւ
ականջ, ե՛ւ ուրիշ շատ բաներ էլ, որոնցում նրա
պահանջները այսօր այնքան օրհասական են :

«Սփեմսրը, — ասում է ամերիկացի ընկե-
րաբան Ուորտը, — որոնելով այն պատմառները,
որոնք պայմանաւորում են ցեղերի համեմատա-
կան մշմարտասիրութիւնը, գալիս է այն եզրա-
կացութեան, որ բռնակալ կառավարութեան գո-
յութիւնը կամ բացակայութիւնը առաջացնում է
կեղծիքի կամ մշմարտասիրութեան գերակշռու-
թիւն», եւ այնուհետեւ բաւական համողիչ կեր-
պով բացատրում է, որ խաբեբայութիւնը բնա-
կան հետեւանք է երկիւղի եւ հարստահարու-
թիւնների... «Ոչ մի կասկած չկայ, որ աղատու-
թիւնը մերշնչում է անկեղծութիւն, ինչպէս եւ

ուրիշ առնական յատկութիւններ, իսկ ստրկութիւնը եւ բռնակալութիւնը սովորաբար անբարոյականացնում են... Խաբէրայութեան բոլոր տեսակներին մարդիկ դիմում են իբրեւ «լտանդից պաշտպանուելու մի գործիք»...

Եւ մենք կը գտնուենք մեր բարոյական հակումներէ մէջ, կը խեղդենք իր արմատում՝ մեզ վրայ այնչափ թանգ նստած եւ այսօր ահաւոր չափերով մեզ սպառնացող բարոյական ապականութեան մեծ չարիքը, երբ կարիք չենք ունենալ անվերջ «լտանդներից պաշտպանուելու գործիքին», երբ յախուռն եւ անդարձ վճռողականութեամբ օր առաջ կը հասնենք մեր չարժման նպատակին :

1901



Քրիստափոր Միքայելեան,
Ռուբինա Արեշեան եւ Ռուբինայի քույրը

ՄԻՈՒԹԻՒՆ ԹՈՒՐՔԵՐԻ ՆԵՏ

Ներկայ խնդրի մասին խօսելու մեղ տուիթ է տալիս «Իրօշակ»-ի մէջ (1900 Սեպտեմբեր) տպագրած՝ Տամատ Մահմուտ փաշայի նամակը, որ հայերին ուղղած մի ընդհանուր կոչ է՝ միանալու թուրքերի հետ: Մենք յարմար ենք համարում այդ նամակի առիթով յայտնել մեր կարծիքները նաեւ ընդհանրապէս բոլոր թուրք հակա-սուլթանական կամ՝ աւելի ձիւղն ասած՝ հակահամիտական տարրերի մասին, որովհետեւ՝ չնայելով այն բոլոր տարբերութիւններին եւ երբեմն նոյնիսկ փոխադարձ թշնամական յարաբերութիւններին, որ զիտուում են զրանց մէջ, այդ տարրերը բոլորն էլ, վերջին ժամանակներս, մեծ համերաշխութիւն են արտայայտում, երբ հարցը դալիս է հայերի հետ միանալու խնդրին:

Կար ժամանակ, որ մենք էինք թուրքերին անդադար միացած կռուի հրաւիրում եւ զարմանում նրանց անտարբերութեան վրայ դէպի Տաճկաստանի ընդհանուր ողբալի վիճակը: Կար ժամանակ, որ մենք էինք նրանց բացատրում մարդկային ամենալայն դադափարներով ներշնչուած մեր ծրագիրը, որպէս զի նրանք աներկիւղ մօտենան, հասկանան մեզ եւ աջակցեն ընդհանուր

գործին: Կար վերջապէս ժամանակ, որ ամէն ան-
գամ, երբ մեր կոչերին արձադանդ տուող որեւէ
անկեղծ ձայն էինք լսում մեր թուրք հայրենա-
կիցներէ բանակից, մենք ամբողջ յօգուածներ
էինք նուիրում «Իքօշակ»ում՝ այդ առիթներով
մեր հրճուանքը արտայայտելու համար: Իսկ այ-
ժմ... այժմ դերերը փոխուել են. այժմ «միութեան»
հրաւիրները անդադրում կերպով տեղում
են թուրքերի կողմից, եւ մենք ենք, որ՝ չնայե-
լով մեր ամենաբուռն համակրանքի դէպի սկըզ-
բունքը, այսօր տարաբախտաբար ստիպուած ենք
անվճռողական դիրքի մէջ մնալ:

Պատճառը պարզ է: Ձայները այնտեղից չեն
լսւում, որտեղից մենք վաղուց ի վեր շարունակ
սպասում ենք, եւ այն դիւթիչ ձայները չեն դը-
րանք, որոնք ուժեր են կազդուրում, սրտեր են
վառում, եղբայր եղբօրը ճանաչեցնում... Ինչ-
պէս միութեան դադափարը, — այն դադափարը,
որ դեռ 10 տարի առաջ Դաշնակցութիւնը ընտրել
է իբրեւ հիմնական կէտ իր ծրագրում, — պա-
հանջեց այսքան տարիներ երիտասարդ թուրքերի
չըջաններում եւս համակրութիւն գտնելու հա-
մար, երեւի նոյնպէս տարիներ կը պահանջեն՝
մինչեւ որ կ'իրադրօծուի այդ միութիւնը՝ ազ-
գով տարբեր, բայց միեւնոյն թշնամու դէմ կրո-
նող տարբերի մէջ:

«Միանա՞նք» — ղեղեցիկ միտք. բայց ո՞ւմ
հետ եւ ի՞նչպէս:

Հայ յեղափոխականները վաղուց են հրապարակել վրայ եւ վարում են արդէն այն կռիւր, որի անունով մեզ հրաւիրում են միանալ: Իսկ ո՞ւր են թուրք-կոռուղները... Մինչեւ այժմ մենք տեսանք անհատներ, խմբեր, թղթի փրփրականտայով պարապողներ, բայց չտեսանք գործով կռուողներ, գործի փրփրականտիստներ: Կտրուած բուն տաճիկ ժողովրդից եւ յենուած սակաւթիւ թուրք մտաւորականութեան մի աննշան մասի վրայ, Երիտասարդ թուրքերը մնում են դեռ եւս «յեղափոխութիւնը ի վերուստ» հասկացող քաղաքագէտներ, թոյլ, անկազմ եւ հետեւարար դեռ եւս անդործ, խօսքի մարդիկ...

Խօսելու համար միանա՞նք:

Եւ երանի թէ դոնէ խօսքի փրփրականտը տանէին դրանք այն ճշմարիտ ուղղութեամբ, որ համապատասխանում է տաճիկ ժողովրդի ժամանակակից կուլտուրական պահանջներին: Թերթեցէք Երիտասարդ թուրքերի հրատարակութիւնները, եւ դուք չէք դանի նրանց մէջ ոչ մի կռիւ տաճիկական կեանքի այն ներքին կաշկանդիչ գործօնների դէմ, որ մենք՝ հայ ժողովրդի կեանքում չենք խնայել երբեք եւ հարուածել ենք ոչ պակաս քան արտաքին թշնամուն: — «Մեր պատմութիւնը Եւրոպականից բարձր է, մեր հաւատահամբերութիւնը աւելի» — դրում է մէկը: «Ձկայ Տանկաստանում ոչ մի չարիք, որ աւելի մեծ չափերով գոյութիւն չունենար լուսաւորուած կոչուող

Եւրոպայում» — լրբարար կրկնում է անդադար միւսը(*): Միակ չարիքը սուլթան Համիտի անձնաւորութիւնն է եւ քառորդ դարուան ամբողջ տաղնապը՝ միայն նրա քմահաճոյքների արդիւնք: Չլինի Համիտը, եւ Տաճկաստանը կը դառնայ օ-

(*) Օրինակի համար յիշեմք այստեղ քէկուզ միմիայն ապագայ սուլթանական սենեկապետացունների բոյն՝ «Մեշ-վերէք» լրագրի Սեպտեմբեր ամսուան համարի երկու յօդուածները — «Ինչո՞ւ» եւ «Մեղաւոր են թէ՞ ոչ»: Այդ յօդուածներից առաջինում լրագիրը, իրեն յատուկ երկդիմի, ֆիզուիքական ձեւերով, գայրամում է այն բողոքի դէմ, որ բարձրացնում են եւրոպացիք ու եւրոպական լրագիրները Սպաղանֆի կոտորածի առիթով եւ արդարացնում է իրողութիւնը հարցնելով՝ ինչո՞ւ Անգլիա եւ Ֆրանսա կարող են Ափրիկէում սպանութիւններ անել, իսկ քիւրտը կամ տաֆիկը իրենց երկրներում չեն կարող իրենց հասկացած ձեւով դատաստան կապել հայ աւագակների հետ: Երկրորդ յօդուածում «Մեշլերէք»ը կրակ է քափում եւրոպացոց վերայ, որոնք բողոքեցին քէ Տիարպեֆիքի հերոս Էմիս փաշայի Հալէպ մահանգապետ նշանակելու դէմ եւ քէ Պիքլիսի գիւնուրական հրամանատար Ալի փաշայի դէմ, որ հեղինակ եղաւ Սպաղանֆի եւ ուրիշ գիւղերի կոտորածին:

«Սուլթանի եւ մանաւանդ ներքին գործոց նախարարի պարտքն է՝ պաշտպանել իր պաշտօնեաների պատիւը եւ օրինաւոր վարմունքը», — քելադրում է լրագիրը եւ շարունակում. — «Սպաղանֆի դէպքը տեղի ունեցաւ այն ժամանակ, երբ գերմանական կայսրը հրամայում էր Չինաստան զնայող իր ղեկավարներին ոչ մի գթութիւն ցոյց չտալ դէպի նրանց, որոնք կը զիմադրեն զէնքով: Եթէ Վիլհելմի այս խօսքերը ուղղուած լինէին Ալի փաշային, նա իր հետքսական զործերի համար վարձատրութիւն կը ստանար»:

ըինակելի երկիր, — ահա ինչ են միաբերան
կրկնում բոլոր Երիտասարդ Թուրքերը, ահա զա-
նազան ձևերով համեմած ինչ հոգեւոր սնունդ են
մատակարարում նրանք իրենց ժողովրդին, ընկ-
ճըւելով նրա անսահման տղիտութեան առաջ,
խոնարհուելով նրա կոյր աւանդութիւններին, կը-
րօնական եւ այլ սպանիչ նախապաշարումների
դիմաց ու կամայ-ակամայ շոյելով նրա հակա-
կուլտուրական հակումները...

Սրանց հետ միանա՞նք:

Անկասկած, հենց այդ նախնական աշխար-
հահայեացքով է բացատրւում եւ այն երեւոյթը,
որ Երիտասարդ Թուրքերը, մեծից սկսած մինչեւ
փոքրը, հայկական հարցի վերաբերմամբ միշտ
ներշնչուած են միեւնոյն ոգով, այսինքն՝ հայ-
կական հարցի համար, իրրեւ միջազգային խնդրի
համար, ոչ մի արդարացուցիչ հանդամանք չտես-
նելու հակումներով, հայերի կրած սորոսափները
նրանց թշուառ գլխին փաթաթելու պատրաստա-
կանութեամբ, հայկական կոտորածները անուղ-
ղակի ձևերով արդարացնելու տրամադրութիւն-
ներով եւ վերջապէս մի այնպիսի պահանջկոտու-
թեամբ գէպի մեղ, որ կարծես Թուրք ժողովուրդն
է մեծապէս վնասուել հայերից եւ վերջիններս են,
որ գեռ մի բան պարտական են նրան: Սա արդէն
չարիքի գիտակցութիւն չէ, սա մեր սպասած
թարմ, գաղափարական հոսանքը չէ, սա «սուանց
խտրութեան կրօնի եւ ոգի» խնդիրներ գնող եւ

այդ խնդիրներով տանջուող գործիչների ընթացք
 չէ, այլ միմիայն թուլացող տաճկական պետու-
 թեան քաղաքական արտաքին դիրքը պահպանելու
 ճիգեր, ճիգեր՝ որոնք իրրեւ թէ անպատճառ պա-
 հանջում են հայկական եւ ուրիշ հարցերի կա-
 տարեալ չէղութեամբ ճաճկաստանում: Ահա սը-
 րանք, այս մարդիկն են, որ այսօր միութեան
 ձեռք են մեկնում մեղ: Եւ եթէ մենք միշտ պատ-
 րաստ ենք ընդունել այնպիսի ձեռքեր, որոնք ըն-
 դունակ կը լինեն հայերին դիմելիս զգալ իրենց
 պատմական հրէշաւոր յանցանքը, ամաչել եւ սոս-
 կալի այն անօրինակ ոճիւրի դիմաց, որ կատար-
 ուեց հայերիս վերաբերմամբ իրենց դժոխք երկ-
 րում եւ իրենց ժողովրդի աչքի առաջ, եթէ մենք
 պատրաստ ենք ձեռք մեկնելու այնպիսի թուրքե-
 րին, որոնք ամէն բոպէ կը դիտակցեն հայ ժողո-
 վրդի անօրինակ դժբախտութիւնը եւ քաղաքա-
 ցիական համարձակութիւն կ'ունենան թէկուզ ա-
 րար-աշխարհի առաջ եւ ամէն հանգամանքներում
 բարձրաձայն դռչելու՝ թէ այնպիսի մի սատա-
 նայական կառավարութեան դէմ, ինչպիսին տաճ-
 կականն է, հայերը իրաւունք ունէին եւ ունեն ինչ
 միջոցների էլ ասեալ դիմելու, — ապա այդ դի-
 տակցութիւնից եւ քաղաքացիական այդ զգաց-
 մունքից զուրկ ձեռք մեկնողների դիմաց մենք
 կարող ենք միայն բացականչել՝

Ի՞նչպէս ընդունել այս ձեռքերը, որ ուղղում
 են միայն մեր ձայները խեղդել...

Եւ յետոյ: Երիտասարդ թուրքերը կարող են
ցոյց տալ մի խումբ, որ ընդունակ լինէր մեզ հա-
ւատ ներշնչել դէպի իր բարոյականը նոյնիսկ այն
փոքրիկ դորձերում, ուր մենք միշտ կարող էինք
համերաշխաբար ընթանալ: Քանի-քանի՞ շան-
տափստներ տեսանք մենք ներկայումս գոյու-
թիւն ունեցող բոլոր կուսակցութիւններէ, բոլոր
խմբերի մէջ: Անուններ չտանք. դրանք շատ լաւ
յայտնի են մանուանդ իրենց՝ թուրքերին: Միակ
հայր, Անմեղեան անունով, որ ոտով-գլխով յա-
րել էր «Մեչւերէթ»ի խմբակին, նա էլ իր կար-
ճատեւ թղթեայ դորձունէութիւնը «Մեչւերէթ»ի
մթնոլորտում վերջացրեց կաշառուելով սուլթա-
նից եւ վերադարձաւ Պոլիս պաշտօնի: Ծանր է
խոտտովանել, որ «Երիտասարդ թրքութիւն» այժմ
ապրուստ ճարելու, անձնական ասպարէզ ստեղ-
ծելու մի հոմանիշ է դարձել Եւրոպայում: Չկան
համոզուած մարդիկ, չկան անձնուրաց դորձիչ-
ներ, չկան բարոյական մաքուր բնազդներ ի տի-
պարներ, որոնց հետ միայն կարելի է կապուել
յեղափոխական կռուի տատասկոտ ճանապար-
հին...

Ո՞ւմ հետ միանանք:

Իսկ ո՞րն է այն ծրագիրը, որ պէտք է հա-
մախմբէ տաճկահպատակ բոլոր նեղուող, բոլոր
դժգոհ ու բողոքող տարրերին. ի՞նչ պէտք է ըն-
դունուի բոլորիս համար պարտաւորեցուցիչ նը-

պատակ եւ որո՞նք են այն միջոցները, որ պէտք է հասցնեն մեզ մեր նպատակին:

«Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը», — որի անունից միայն ի հարկէ մենք իրաւունք ունենք խօսելու, — ընդհանրացնելով Տաճկահայաստանի վերաբերեալ իր ծրագիրը, կարող է առաջարկել համայն Տաճկաստանի համար մի կազմակերպութիւն, որ, — միւս հաւասար պայմաններում, — անշուշտ ընդունակ է միացնել բոլորին: Դա ֆետերաթիվ (դաշնակցային) ռաւկավարական կազմակերպութիւնն է, որի համաձայն տաճկահայտակ բոլոր ժողովուրդները կազմում են մի անխախտ ամբողջութիւն, բայց իւրաքանչիւրը իր ներքին, տեղական ինքնավարութեամբ: Երիտասարդ թուրքերը դրա տեղ զնում են Միտհաթ փաշայի սահմանադրութիւնը՝ կարծելով, որ դա միանգամայն բաւարարութիւն կը տայ բոլոր տարրերի կուլտուրական պահանջներին:

Մենք ի հարկէ այն տեսակ մտածողներիցը չենք, որոնք զանազանութիւն չեն գտնում սահմանադրական եւ միապետական կարգերի մէջ: Ոչ, մենք ընդունում ենք առաջինի բոլոր բարեքեր առաւելութիւնները երկրորդի դիմաց: Բայց Տաճկաստանին հարկաւոր են not measures, but men (ոչ թէ միջոցներ, այլ մարդիկ), ասել են Տաճկաստանը ճանաչող ֆարգիկ, եւ Հատտի-Շերիֆ-Գիւլխանէն 1839 թուին, տաճիկ կառավարութեան արած «ընդհանուր բարենորոգումների»

անվերջ խոստումները 1844 ու 1850 թուերին, Հատուկ-Հիւմայունը 1856 թուին եւ Սահմանադրութիւնը 1876 թուին, իբրեւ կենդանի օրինակներ՝ դալիս են հաստատելու այդ հայեացքը: Այո, ամբողջ մի դարի ընթացքում բոլոր վերանորոգիչ փորձերը անցան Տաճկաստանի պատմութեան էջերով իբրեւ մեռած խօսքեր, իբրեւ կեանքի չվերածուելու համար ստեղծուած անբնական օրէնքներ, որովհետեւ Տաճկաստանը կուլտուրական կեանքի համար անապատ է, որովհետեւ նրա ժողովուրդը դեռ եւս աղէտ է, իսկ տաճկական իշխող բիւրոկրատ-մտաւորականութեան եւ հոգեւորականութեան մէջ տիրում է արեւելեան սպանիչ մթնոլորտը: Ահա ինչու մեր թուրք հայրենակիցները մեզ որեւէ յոյս ներշնչելու համար պէտք է մօտենան մեզի, թողնելով «ընդհանուր բարենորոգումների» հին երգերը, որոնք վաղուց արդէն խլացնում են մեր ականջները եւ որոնք սակայն մարդավայել կեանքի ձգտող տաճկահայատակ ժողովուրդներին մինչեւ այսօր ուրիշ ոչինչ չեն տուել բացի սխտեմատիկ կոտորածներից:

Համաձայն վերոյիշեալ not measures, but men բանաձեւին, Տաճկաստանում այն ժամանակ կը լինի որեւէ իրական փոփոխութիւն, երբ երկրում կը կազմուի մի համերաշխ քաղաքակրթութ, որ ընդունակ լինէր այս կամ այն կարգերը հաստատելու եւ պահպանելու: Ընդունելով ֆե-

տերաքիվ պետական կազմակերպութեան նպատակը միայն՝ կարելի է ներկայումս կազմել մի այդպիսի ուժ։ Այսօր կենդանի փաստեր են՝ հայկական, մակեդոնական, ալպանական, յունական, արաբական եւ ձեր շարժումները։ Պարզենք բոլորի առաջ Օթոմանեան Դաշնակցութեան եղբայրական դրօշակը։ Խրախուսենք այդ շարժումները բոլոր կարելի միջոցներով, անկեղծ գործակցութեամբ փոխադարձ վստահութիւն ներշնչենք, որ իւրաքանչիւր ժողովրդի հական պահանջները զոհացում կը ստանան տենդային ջանքերով պատռենք եւ ձեր ժողովրդի գիտակցութիւնը պատող խաւարը, — եւ մեզ կը յաջողուի համախմբել բոլոր տաճկահայտակ ժողովուրդները առաջադիմ, օրինապահ եւ ազնիւ տարրերը, որոնք՝ միասին վերցրած՝ ե՛ւ կը տան երկրին այն ուժը, որի կարիքը զգացուում է։ Եւ եթէ վերջապէս դուք հաւատում էք սահմանադրութեան բարեքեր հետեւանքներին, թողէք նախ՝ ընդհանուր նպատակի առաջ միանան, ի մի ձուլուեն բոլոր տարրերը, իսկ նրանից յետոյ կեանքի ընթացքը, ժամանակի պահանջները ինքնրստինքեան ցոյց կը տան՝ թէ որքան անհրաժեշտ է մինչեւ Օթոմանեան Դաշնակցութեան հաստատուելը՝ ընդունել իբրեւ իջեւան, իբրեւ անցողական մի շրջան, ձեր փայփայած սահմանադրութիւնը։ Բայց դուք, Նրիտասարդ Թուրքերդ, հակառակ էք դրան, եւ մէկ

սուղթանին խփելով՝ պատրաստ էք մեզ էլ չխնայել:

Ի՞նչպէս հետեւենք ձեզ...

Գալով միջոցների խնդրին, այստեղ եւս դրութիւնը անորոշ է: «Օսմանլին» միակ խումբն է, որ յայտարարել է իրեն յեղափոխական, իսկ «Երիտասարդ Թուրքեր» են իրենց անուանում բոլոր բողոքողները, բոլոր զփոփոհները: «Մեհլերէթ»ը իրեն «կարգի եւ յառաջադիմութեան» կողմնակից համարելով՝ հանում է իր ծրագրից յեղափոխական միջոցները: Տամատ-Մահմուտ փաշան պարզ չի խօսում այն ձեւերի մասին, որոնցով կարելի է «ջնջել հայրենիքը կեղեքող բռնակալութիւնը» եւ՝ եթէ ներելի լինէր ենթադրութիւնների մէջ մտնել, միայն կարող էինք ասել, որ յամենայն դէպս նա «յառաջադիմութեան» կուսակցութիւնից չատ աւելի է յառաջադէմ:

Ո՞ր միջոցների վրայ պէտք է կայանայ միութիւնը:

Հայրեմակիցնե՛ր, մենք խօսեցինք ամենայն անկեղծութեամբ, այնպէս, ինչպէս խօսում ենք ինքներս մեզ հետ եւ ինչպէս վայել է լուրջ հարցերի դիմաց: Եթէ տեղ-տեղ մենք ստիպուած եղանք խիստ լեզու բանեցնել, դա բացատրւում է ոչ թէ մեր կոչտութեամբ, այլ միակ ցանկութեամբ՝ չթողնել ոչ ներկայի եւ ոչ ապագայի համար մութ, անորոշ կէտեր: Իսկ մի անգամ էլ ձեր

առաջ մեր տրամադրութիւնները շեշտելու համար՝ աւելացնում ենք ե՛ւ հետեւեալը .

Թուրքի՛ր, մենք չենք ձգտում ոչ հայ թաղաւորութեան վերականգման, ոչ թէկուզ 100 մարդուց միայն բաղկացած ունէ աղբութեան սպառնող գերիշխանութեան, ոչ էլ անպատճառ ձեր պետութիւնից անջատուելուն : Մեր դրութիւնը պարզ է . ինչպէս ձեզ վիճակուած է գործել ձեր ժողովրդի մէջ, նոյնպէս էլ մեզ համար աւելի յարմար է մեր ժողովրդի պէտքերին հետեւել : Եթէ մենք այսօր կոչում ենք բարձրաձայն՝ «Կեցցէ՛ հայկական շարժումը», «Կեցցէ՛ հայ յեղափոխութիւնը», դա չի նշանակում, որ մենք միշտ պատրաստ չենք նոյն ողբերգութեամբ նաեւ կոչելու՝ «Կեցցէ՛ ընդհանուր օթոմանեան յեղափոխութիւնը», «Կեցցէ՛ ընդհանուր օթոմանեան անկախութիւնը» : Աշխատաւոր դասակարգերը իրենց բնական եւ բաղմակողմանի դարդացման համար կարիք ունեն իրենց ազգերի անկախութեան, կապակցութիւնների եւ մամուլի ազատութեան» . «միջազգայնութիւնը չէ հերքում ազգայնութիւնը, այլ նշանակում է միայն ազգերի ազատութիւն եւ հաւասարութիւն», ասում է յայտնի Կառլսկիրն : «Միջազգայնութիւնը նոյնքան հակառակ չէ ազգայնութեան, որքան ընկերվարութիւնը՝ անհատականութեան, այսինքն անհատի զարգացման» . «առանձին ազգերի անհատականու-

թիւնը մարդկութեան համար նոյնն է, ինչ որ հասարակութեան համար անձնաւորութիւնների անհատականութիւնը», — պնդում է Լիփկինստ, եւ մենք, ինչպէս տեսնում էք, չենք հակասում եւ պիտի չհակասենք միջազգայնութեան գաղափարին:

Այո՛, լինելով հայեր, գործելով հայերի մէջ, մենք մնում ենք մարդիկ եւ չենք կարող ուրիշներին պակասը ցանկանալ, քան ուզում ենք մեզ համար: Ուրիշի հաշուով ապրողների կամ նրանց իրաւունքների սահմանափակման վրայ իրենց իրաւունքները հիմնողների վատութիւնը եթէ մենք չիմանայինք, սուլթանների տիրապետութիւնը միայն բաւական կը լինէր դրանում մեզ համոզելու համար: Տուէք մեզ որեւէ հաւաստիք, որ միանալով ձեր հետ՝ դրանով մենք չենք ապահովի միայն ձեր հանգստութիւնը՝ թէ հայկական հարցը յաջողարար խեղդեցիք եւ որ այդ հարցից այլեւս վտանդ չկայ օսմանեան գերիշխանութեան եւ նրա վաղեմի աշխարհակալ փառքին, այլ դրանով ձեռք կը բերենք թուրք մտաւորականութեան մի արժանահաւատ ուժը, որ կարող է բարեփոխել մեր ժողովրդի դրութիւնը, — եւ մենք յեղափոխականին վայել աւելնով կը վազենք ձեր շարքերը ամրապնդելու:

Բայց ե՞րբ կը լինի այդ...

ՀԱՅ - ՔՐՏԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Պետեր խանի որդի Ապտիւլուհաման բէյի կողմէն քրտերին, որ տպագրւում է «Իրօշակ»ի ներկայ համարում(*), թելագրում է մեզ մի քանի խորհրդածութիւններ հայ-քրտական յարաբերութիւնների մասին:

Քիւրտ-հայկական համերաշխութեան հարցը նոր երեւոյթ է մեր կեանքում: Ներսէս Վարժապետեանի, Մկրտիչ Խրիմեանի հայեացքները եւ նրանց որոշ գործնական քայլերը այդ սահմաններում՝ յայտնի են շատերին: Բաֆֆիի մշտական քարոզները, Սրուանճտեանի կարծիքները եւ դրա հետ շատ ուրիշների երբեմն մոլեռանդ հաւատը, երբեմն բաւականաչափ հիմնաւորուած համոզումները՝ վաղուց են շրջում մեր հասարակութեան մէջ: Վերջապէս, անցեալ տասնամեակում

(*) 1901, № 4:

քրտերի հետ դաշնակցելու նպատակով հայ յեղա-
փոխականների տեղ-տեղ արած փորձերը՝ նոյն-
պէս արդէն դուրս են գաղտնիքի շրջանից :

Մենք ոչ միայն տրամադիր չենք ժխտելու
անցեալից արդէն մեզ ժառանգուած այդ ուղղու-
թիւնը, այլեւ պատրաստ ենք այսօր ընդունելու,
— եթէ կամենում էք, — այդ ուղղութեան յաղ-
թանակի մի նոր արտայայտութիւն : Այն ինչ մին-
չեւ այժմ քրտերի հետ համերաշխութիւն հաս-
տատելու միտքը յղացուել եւ հետաքրքրութեան
առարկայ է եղել միայն հայերի մէջ, վերջին տա-
րիներում տեղի ունեցած մի քանի փաստեր — օ-
րինակ, 1898 թուի «Ռոշալ»-ի № 6ում ու 1900
թուի № մէկում տպած յօդուածները, — ինչպէս
նաեւ Ապտիւլուհաման բէյի ներկայ կոչը, ցոյց
են տալիս, որ նոյն միտքը հոգ է գտել եւ արդէն
կեանքի վերածուելու ճիւղեր է անում նաեւ քիւրտ
մտաւորականների մէջ : Միեւնոյն գաղափարի
վրայ աշխատողները ուրեմն երեւան են գալիս
երկու կողմից՝ փոխանակ մի կողմի, եւ ինքըս-
տինքեան հաւանական է դառնում այն ենթադրու-
թիւնը, որ այսուհետեւ հայ-քրտական համերաշ-
խութեան խնդիրը կարող է զարգանալ համեմա-
տարար աւելի նպաստաւոր, աւելի յաջող պայ-
մաններում :

Սակայն՝ չնայելով երեւոյթի բոլոր ուրախա-
լի բնաւորութեան, մենք չենք կարող ծածկել մե-
զանից, որ քրտա-հայկական դաշնակցութեան

խնդիրը ամէն անգամ, երբ նա հրապարակ է դա-
լիս, մեզ ղնում է մի դրութեան մէջ, որ Ֆրան-
սական ժողովուրդը բնորոշում է իր մի առածով,
այն է՝ «parler de la corde dans la maison d'un
pendu» (խօսել պարանի մասին մի կախուածի
տան մէջ) :

Եւ խեղապէս, եթէ հարցնելու լինենք մեզ՝
թէ ո՞ւմնից է հայ ժողովուրդը, — դոնէ 19րդ
դարի քսանական թուականներից, — օրէ օր, ամ-
սէ ամիս, տարէց տարի աւելի տուժել, այնչափ
տուժել, որչափ նա չէ տուժել անմիջապէս ոչ մի
ուրիշ աղբութիւնից, դժուար թէ գտնուի մէկը,
որ չպատասխանէր՝ քրտից: Եւ ահա այդ մշտա-
կան մեր թշնամու, մշտական մեր աւերողի, մոր-
թողի, անպատուողի, տանջողի, մեր հայրենի-
քից մեզ ցիրուցան անողի, մեր արիւնը ծծողի,
մի խօսքով հայութիւնը կախ տուող այդ պարա-
նի մասին է, որ մենք հայերս պէտք է խօսենք-
լսենք: Դրութիւնը աւելի քան անողորմ է, եւ
ի հարկէ պահանջում է ամենայն զգուշութիւն
խնդիրը ըստ կարելւոյն սառնասրտութեամբ լու-
սարանելու համար:

Միանգամայն անհրաժեշտ է պարզել, որտե՞ղ
են այն պայմանները, այն պատճառները, որ հիմ-
նաւորում են քիւրտ-հայկական հակառակութիւն-
ները, եւ կարելի՞ է արդեօք դրանց առաջն առնել
եւ ի՞նչ միջոցներով:

Ապրելով լեռներում եւ սարահարթներում,

ուր երկրի բնական հարստութիւնները եւ կիսա-
 թափառական-խաչնարած կենցաղին յատուկ սահ-
 մանափակ արդիւնաբերութիւնը չեն պայմանա-
 ւորում քրտերի համար ապահով կեանք, նրանք
 ներկայանում են դոյութեան կուռում իրրեւ թոյլ
 տարր: Կաթ, պանիր, միս, բուրդ, քրտի գործը-
 ւածքներ եւ քիչ քանակութեամբ հաց, — ահա
 այն մթերքները, որ արդիւնաբերում են քրտերը:
 Արհեստի բազմազան արտադրութիւններ, բրինձ,
 աղ, շատ յաճախ հաց, մրգեր եւ այլն, — այսինքն
 մի շարք առաջնակարգ կենսական պիտոյքներ, —
 նրանք պէտք է ստանան դրսից, ուրիշ ժողովուրդ-
 ներից, եւ դրա համար նրանք չունեն ուրիշ մի-
 ջոց քան կողոպուտ եւ սպանութիւններ, որոնք
 տարիներ ընթացքում դարձել են «քրտական ար-
 դիւնաբերութեան» մի անհրաժեշտ, համարեա մի
 «բնական» մաս: Իր դարդացման շաւղում քիւրտը
 հազիւ է բարձրացել մինչեւ նահապետական ցե-
 ղական սկզբունքը: Յեղի շահը՝ ահա ինքն է դե-
 կավարում նրա կեանքը: Չկայ այդտեղ ազգային
 դադափար, ժողովրդական մի ամբողջութեան
 հասկացողութիւն: Չկան այդտեղ վերացական
 ընդհանուր սկզբունքներ ո՛չ սպանութիւնների,
 ո՛չ յափշտակութիւնների մասին թէ՛ հասարակա-
 կան եւ թէ՛ մասնաւոր կեանքում, ճիշդ այնպէս,
 ինչպէս քաղաքակիրթ ազգերի մէջ պետական ինք-
 նապաշտպանութեան տեսակէտից ընդունում են
 պատերազմի սպանութիւններ, յափշտակութիւն-

ներ եւայլն: Այն ամէնը, ինչ պահպանում է ցեղը, յաճախ նոյնիսկ անհատը — լաւ է, եւ ինչ կարող է վնասել նրանց՝ վատ: «Յեղակից» եւ «այլացեղ» հոմանիշ են «բարեկամ» եւ «թշնամի» խօսքերին, թէկուզ այլացեղը լինէր նոյն քրտական ազգութիւնից: Ու հասկանալի է, որ յանցանք չկայ, որ քիւրտը չարդարացնէր, եթէ դա կատարւում է այլացեղի վրայ: Այդ բաւական չէ: Կողոպուտն ու սպանութիւնները, իբրեւ ցեղի եւ անհատի բարեկեցութեան նպաստաւոր միջոցներ, նոյնիսկ առաքինութիւն են համարւում եւ դովտասանում, փառաբանում, երգւում են իբրեւ կորիճի վայել յատկութիւններ:

«Ո՛չ բալուջները, ո՛չ բէդուիները, ո՛չ հապէշները եւ ո՛չ էլ պատագօնները չեն գերազանցում քիւրտ պատերազմասէր ցեղերին իրենց աւագակարայութեամբ եւ այդ բնագիւմամբ բաւականութիւն տալու արուեստով», — ասում է Էլիզէ Ռեկլին:

Այդպիսով քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ ինչ տեսակի բաժանումների էլ հետեւելու լինենք — ընդունենք Տայլըրի, Մորկանի թէ Լիպերտի սխառնումները՝ այդ միեւնոյն է — քրտերը, իբրեւ մեծ մասամբ դեռ թափառական խաչնարած եւ ցեղական սկզբունքով ապրող ժողովուրդ, պէտք է դասաւորուեն մարդկային քա-

դաճակը թուփեան յայտնի շրջաններէց՝ բարբա-
րոտական շրջաններում: Բարբարոսական կենցա-
ղի մի ժողովրդի հետ է ուրեմն, որ պէտք է ապ-
րեն հայերը, նրանց անմիջական հարեւանները,
որոնք սակայն վաղուց են ոտ կոխել քաղաքակր-
թական կենցաղի շրջանը: Այս անբախտ գուգա-
դիպութիւնը մի երկրում երկու տարբեր քաղա-
քակրթական կենցաղներէ. — ահա մէկը այն հիմ-
նական պատճառներէց, որոնք պայմանաւորում
են քրտական ու հայկական շահերի եւ տեսակէտ-
ների ահաբիւն տարբերութիւնը:

* * *

Միւս նշանաւոր պայմանը, որի շնորհիւ անօ-
րինակ կերպով սրւում են քիւրտ-հայկական յա-
րաբերութիւնները եւ որի ահռելի ապացոյցը
մենք տեսանք մեր օրերում, — դա այն տակտիկն
է, որին հետեւում է քուրք կառավարութիւնը
հնուց ի վեր:

«Որպէս զի քրտերը հեռու մնան անկախու-
թեան ձգտումից, կառավարութիւնը աշխատում
է նրանց զբաղեցնել ուրիշ խնդիրներով: Այդպէս,
օրինակ, նա դրդում է քրտերին Քիւրտիստանում
սպրոդ մետաքականների դէմ, ինչպէս նաև մահ-
մետականներին զինում է քաղդէացիների դէմ,
իսկ վերջիններս՝ եգիպտացիների եւ քրտերի դէմ:

Նա այդպիսով առաջ է բերում խռովութիւններ այն միակ նպատակով, որ իրեն պահի գերազոյն իշխանութիւնը... Եւ հպատակ աղանդները չմիանան ընդհանուր թշնամու դէմ»:

Այս գիտողութիւնները մենք գտնում ենք գերմանացի Շուայկեր Լերխենֆելտի մի աշխատութեան մէջ, որ հրատարակուած է 1875 թուին այն հետախուզութիւնների հիման վրայ, որ 1872-1873 թուականներին երկրաչափ Չերնիկի ղեկավարութեամբ արուել են բուն Քիւրտիստանում (Հիւսիսային Միջագետք): Ում յայտնի են քրդտերի ձեռքով կատարուած եղիտիների ջարդը 1830 թուին կամ 1846 եւ 1849 թուականներին Մուհամէտ փաշայի (Կիրիտլի) զրգամբ նետորականների կոտորածը, ինչպէս նաեւ 1860 թուին առհասարակ քրիստոնեաների ջարդը, երբ, — ըստ միեւնոյն հեղինակի — «քուրքերը գործում էին տրիւգների հետ միասին, գրգռելով նրանց մոլեռանդութիւնը եւ արտայայտելով վերին աստիճանի մեկգամտութիւն ու կեղծաւորութիւն»ում յայտնի են, ասում ենք, այս փաստերը, նրանց մէջ տարակոյս չէ կարող լինել երկրաչափ Չերնիկի իրաւացի գիտողութիւնների մասին: Յատկապէս հայերիս վերաբերմամբ՝ տաճկական նոյն տակտիկը, ի հարկէ, արտայայտուեց աւելի սոսկալի չափերով: Բոլորիս յայտնի են այն ներդործական իրախոսանքները քրտական բոլոր խրժ-

դժու թիւններին, որոնք ուղղուած են եղել հայերի դէմ: Պատկերը լրացնելու համար միայն յիշատակենք 1829, 1855 եւ 1877 թուերի հայկական մեծ աւերումները քրտերի ձեռքով եւ վերջապէս «համիտիէ» կազմակերպութիւնը, որի կոչումը այնքան աղետաբեր կերպով արտայայտուեց 1895 եւ 1896 թուերին:

Միեւնոյն «վերին աստիճանի նենգամտութեան եւ կեղծիքի» սխտեմին են հետեւում եւ պիտի հետեւեն նաեւ ռուսները, լուսարանելով հայկական շարժումը ճիշդ եւ ճիշդ թուրքերի պէս, այսինքն իբրեւ մի ձգտում, որ նպատակ ունի եւրոպական պետութիւնների միջնորդութեամբ ստեղծել սեփական հայկական թաւաւորութիւն եւ քրտերին ենթարկել ստրկական վիճակի: Այդպէս, օրինակ, ռուս սպայակոյտի զննապետ Կարցովը, որի ատելութիւնը դէպի հայկական խնդիրը հասնում է կուրութեան նոյնիսկ ակներեւ փաստերի առաջ, Կովկասի կայսերական աշխարհազօրական ընկերութեանը տուած իր զեկուցման մէջ ասում է.

«Օտար, մեծ մասամբ անգլիական դրդումների (?) ազդեցութեան տակ, վերջին տարիներում, քաղաքների հայերի եւ հոգեւորականութեան մէջ սկսուել է շարժում հայկական անկախութեան վերանորոգման եւ վաղուց չփացած Հայաստանի վերածնութեան համար... Հասկա-

նալի է ատելութեան այն զգացմունքը, որ ծագեց
փրտերի մէջ դէպի հայերը, այն միտքը, թէ նը-
րանք, որ կազմում են երկրի (?) ազգաբնակու-
թեան մեծամասնութիւնը, կը *լինեն ենթարկուած*
(?) խորապէս արհամարհուող եւ ոչ-պատերազ-
մասէր փոքրամասնութեան (?), բոլորովին ան-
տանելի է ամէն մի մահմետականի, մանաւանդ
փրտի համար :

*Բայց հայկական խնդիրը իր արմատում խեղ-
դելու կողմնակից զնդապետը քրտասիրութիւնից
չէ, որ խօսում է հայերի դէմ: Ահա բառ առ բառ
նրա խօսքերը քրտերի մասին, որոնց վրայ նա
նայում է լոկ միմիայն ոռոտական տիրապետական
դիտումների տեսակէտից, ինչպէս տաճիկները
տաճիկական զերիշխանութեան տեսակէտից:*

«Քիւրտերի պատմութեան տեսութիւնից կա-
րելի է հանել մի եզրակացութիւն, որ շատ կա-
րեւոր է գնահատելու համար այս կամ այն *կա-
րելի դործողութիւնները* Քիւրտիստանին մօտիկ
երկիրներում ծագած ֆաղափական բարդութիւն-
ների ժամանակ: Քրտին շատ քիչ է ծանօթ հայ-
րենասիրութեան զգացմունքը այն մտքով, ինչ
մտքով հասկանում ենք մենք. հաւատարմութիւն
տանիկ կառավարութեան ամենեւին չունեն, բայց
բաւական զօրեղ է զգացմունքը դէպի ցեղը եւ
նրա գլխաւորը:

Եւ էլի .

«Քրտերը շուտափոյթ գէնֆի դիմելով՝ նոյն արագութեամբ էլ սառչում են, հենց որ դիմադրութեան են հանդիպում: Կողոպուտի հոգսը նրանց մէջ գերազանցում է նոյնիսկ հաւատարմութիւնից գէպի շէյիսը. ջալալի քրդերը հետեւում են շիա Թէյմուր աղային ընդդէմ իրենց ցեղակցի, որ բացի դրանից՝ շրջապատուած է կրօնական հմայքով: Մի խօսքով՝ քրտերի բոլոր գործողութիւններում երեւում է ոչ թէ դիմացկուն եւ համարձակ մի ժողովուրդ, այլ վայրենի կողոպտիչներ, որոնք անընդունակ են որեւէ երկարատեւ ջանքերի եւ պատրաստ են ամէն բան գոհել վայրկեանական, գրոշային շահին»:

Եւ ի հարկէ այդ «վայրկենական, դրօշային չահին» բաւարարութիւն տալու համար էր, որ 1829 թուին ռուս-տաճկական պատերազմի ժամանակ կոմս Պասկեւիչը, համարելով Քիւրտիստանի խաղաղութիւնը պատերազմի յաջողութեան գլխաւոր պայմաններից մէկը, թոյլտուութիւն ստացաւ 100 հազար ռսկի ծախսելու քրտերին ընծաներ բաժանելու նպատակով:

* * *

Վերջապէս չէ կարելի անտես առնել մեզ հետաքրքրող հարցում նաեւ կրօնի նշանակութիւնը: Շատերն են ժխտում կրօնի դերը քիւրտ-հայ-

կական յարաբերութիւններում. բայց մեզ թւում է, որ մի կրօն՝ որի մէջ դարերի ընթացքում ամփոփուել է մահմետական աշխարհի համարեա բոլոր մտաւոր-բարոյական կեանքը, մի կրօն՝ որ դերաւոյն զեկաւար է հանդիսացել մահմետական պետութիւնների ամբողջ քաղաքական կազմի մէջ, մի կրօն՝ որ «կեաւուր» խօսքով այնքան խստօրէն բաժանում է ամբողջ երկրագնդի այլակրօն տարբեր «միսիւլմաններէց»։ մի կրօն՝ որ մարդարէի անունով կոչում է իր հօտին՝ «սլատերազմեցէ՛ք անհաւատներ ի հետ մինչեւ կը վերանայ ամենայն մի դիմադրութիւն, մինչեւ Ալլահի հաւատը կը դառնայ միակ կրօն աշխարհիս վրայ», մի կրօն՝ որ «հալալ» է անում իր հետեւողներին այլակրօնների արիւնը եւ աւար-կողոտկութիւնը, մի կրօն՝ որի պատգամները այնքան համապատասխանում են մանաւանդ քրտերի բոլոր վայրենի բնազդներին, մեզ թւում է, ասում ենք, որ այդպիսի մի կրօն չէ կարող չունենալ իր որոշ դերը քիւրտ-հայկական հակառակութիւնների խրնդրում։ Այդպէս են նայում հարցին նաեւ Տաճկաստանը ու իսլամը մօտից ուսումնասիրած բոլոր հեղինակները, սկսած մեր անմահ Րաֆֆիից մինչեւ Էնդելհարտ (Տաճկաստան եւ Թանգիմաթ), Գրին (Հայկական ձգնաժամը) ու շատ ուրիշներ։

Ահա, մեր կարծիքով, այն գլխաւոր դործօնները, — քրտերի բարբարոսական կեցցադը, տաճիկ ու ռուս կառավարութիւնների տակտիկը եւ

մահմետական կրօնը, — որոնք սաստկապէս դժ-
ուարացնում են եւ պիտի դեռ եւս դժուարացնեն
քիւրտ-հայկական համերաշխութեան գործը:

Հետեւեալ յօդուածում կը քննենք երկրորդ
հետաքրքիր հարցը, որ մենք դրինք վերեւ:

II

Այն նշանաւոր պայմանները, որ մենք արդէն
մատնացոյց արինք իբր արդելքներ հայ-քրտական
մերձեցման, հասկանալի է, որ չեն կարող ներ-
կայ օրերում առանձին հաւատ ներշնչել այդ եր-
կու տարրերի մշտական, սիստեմատիկ միացած
գործակցութեան մասին: Բարեշրջել քիւրտերի
բարբարոս կենցաղը, որ տարբեր է մերինից, շա-
րունակ յաջող կերպով մըցել երկու կառավարու-
թիւնների հետ, որոնք հաւասարապէս թշնամի են
քիւրտ-հայկական համերաշխութեան: Հէզոքացը-
նել կրօնական աղբեցութիւնները, որոնք քրտերի
մէջ հոմանիչ են աղգայնական հասկացողութեան,
— դրանք այնպիսի խոշոր կուլտուրական խնդիր-
ներ են, որոնք կարող են մշակուել անդադար
գործող մուրճի տակ, երկար ժամանակի ընթաց-
քում. մինչդեռ հայկական հարցի բնաւորութիւ-
նը, մեր ժողովրդի արդի կացութիւնը, կռուի
չըջանին յատուկ մեր լարուած սրամազրութիւն-
ները, ընթացիկ կեանքի անյետաճգելի պահանջ-

ները՝ մեզ թոյլ չեն տալիս հեռուոր ապագայի վրայ հիմնել ժամանակակից մեր հոգսերը եւ դործնական ծրագիրները :

Ահա այդ տեսակէտից՝ քիւրտ-հայկական հակառակութիւնները պայմանաւորող գլխաւոր պատճառների առաջն առնելու հարցը, իբրեւ արմատական եւ միեւնոյն ժամանակ շատ բարդ դործ, չէ կարող իր ամբողջ ծաւալով գրադեցնել մեզ : Այժմէական կարեւորութիւն ունեցող միակ խնդիրը ուրեմն կը մնայ այն՝ թէ չէ՞ կարելի արդեօք, դոնէ յայտնի չափով, մեղմացնել այդ հիմնական արդեւքների վնասարեւր բնաւորութիւնը, կամ ուրիշ խօսքով՝ չէ՞ կարելի արդեօք նոյնիսկ այժմեան հանդամանքներում գտնել քրտական կեանքում ուրիշ այնպիսի դործօններ, որոնք կարող են եթէ ոչ օրէցօր դարգացնել քիւրտ-հայկական համերաշխութիւնը ընդհանրապէս, երբեմն վաղանցիկ, երբեմն փոքրիչատէ տեւողական, երբեմն աննշան, երբեմն լայն յարաբերութիւններ հաստատելու համար :

Սփենսըրը իր «Քաղաքական հիմնարկութիւնների դարդացման» մէջ՝ խօսելով «պատերազմաւէր հասարակութիւնների տեսակի» վրայ, ասում է, որ նրանց մէջ «շատ ուժեղ է հնազանդելու բնադը» եւ ընդհակառակն՝ «անհատական նախաձեռնութիւնը կաշկանդուած է», որ այդպիսի հասարակութիւնների մէջ իշխում է «կրաւորական համաձայնութիւն եւ սպասողականութեան

դրութիւն», որի շնորհիւ հասարակութեան պե-
 տը, առաջնորդը հանդիսանում է «գլխաւոր դե-
 րակատար կեանքում»: Վերածելով այս ընդհա-
 նուր ճշմարտութիւնը քրտերին՝ պէտք է տես-
 նենք, որ նոյն ցեղական սկզբունքը, որ նրանց
 մէջ քաղաքակրթական այնքա՛ն յետամնաց դրու-
 թեան յատկանիչ է, ունի մեզ հետաքրքրող խըն-
 դրի տեսակէտից մի առաւելութիւն, որն արժանի
 է առանձին ուշադրութեան: Շնորհիւ այդ սկըզ-
 բունքի՝ քրտերի մէջ համոզել, օրինակ, մի ցե-
 ղապետի (էլ-աղասի, միր) կամ մի կրօնապետի
 (չէյի), դա միեւնոյն է՝ թէ համոզել նրա ամ-
 բողջ ցեղը, որն իր «կրաւորական համաձայնու-
 թեան» մէջ՝ գիտէ միայն հնազանդուել իր իշխա-
 նաւորներին եւ կատարել նրանց կամքը: Քաղա-
 քակրթական աւելի բարձր շրջաններում, ի հար-
 կէ, պետերի նշանակութիւնը կեանքում սահմա-
 նափակում է, հետզհետէ դադարելով ամբողջ
 հասարակութիւնների պատմական կեանքը իրենց
 մէջ անդրադարձնելուց: Բայց այդպէս չէ ստո-
 րին զարդացման աստիճանների վրայ, ուր
 հասարակական յարաբերութիւնները չափազանց
 պարզ են, ուր չկան բազմաթիւ հիմնարկութիւն-
 ներ, մարդկային գործունէութեան բազմազան
 ճիւղեր, զաղափարների անընդհատ մշակում,
 կեանքի նորանոր հոսանքներ՝ իրենց մշտական
 փոխադարձ ազդեցութիւններով, ընդհարումնե-
 րով եւայլն: Եւր Ռաֆֆին իր հերոսներից «Գու-

չակողին» զետեղում է քրտերի մի նշանաւոր շէյ-
խի մօտ, որ «մի օրուան մէջ կարող է 10 կամ 20
հազար ձիաւոր դուրս բերել», կամ երբ՝ խօսե-
լով հայերի մասին՝ նա, Ասլանի բերանով, ցաւ է
յայտնում, որ հայերը ազնուականութիւն չու-
նեն, թէեւ ինքը «չէ համակրում ազնուականու-
թեան գաղափարին», մեզ թւում է, որ նա ի նը-
կատի ունի հենց այդ յետամնաց զրութեան մեր
մատնացոյց արած որոշ առաւելութիւնը. հայ ազ-
նուականութիւնը, շնորհիւ իր դիրքի եւ հեղինա-
կութեան ժողովրդի առաջ, դուցէ կարողանար
կապել, համախմբել ու մղել նրան դէպի մեր ազ-
դային ազատագրութեան գործը... մտածում է
Րաֆֆին:

Ընդունելով ուրեմն, որ ցեղական սկզբունքը
չառ նպաստաւոր պայման է ներկայանում մեզ
հետաքրքրող խնդրում, նայենք այժմ, ո՞րքան
հեշտ է կամ կարելի է քիւրտ անհատ-պետերի
հետ համերաշխութիւն հաստատելու գործը:

«Քրտերը թշնամարար են վերաբերում
թուրքերին: Ամէն բանից երեւում է, որ նրանք,
ինչպէս է քուրքերին հպատակ ժողովուրդների
մեծ մասը, ձգտում են անջատման եւ որ նրանք
պատրաստ են առաջին յարմար դէպքում ապըս-
տամբել՝ իրենց նախկին անկախութիւնը ձեռք
բերելու համար», — ասում է Շուայկեր Լերխեն-
ֆելտը, որի մասին յիշեցինք անցեալ անգամ:

Նոյն երեւոյթի մասին վկայում է նաեւ Ռեկ-
լին.

«Այս դարի կիսից սկսած՝ մասնաւորապէս
ռուսաց վերջին արշաւանքից յետոյ տեղի ունե-
ցած քրտական ապստամբութիւններից շատերը
նպատակ ունէին ձեռք բերել քաղաքական անկա-
խութիւն: Մինչեւ անգամ փորձեր եղան հիմնե-
լու մի «Քրտական դաշնակցութիւն»:

Եւ տեղի ունեցած փաստերը հաստատում են
այս վկայութիւնները: Ռըւանտուզի փաշալիքը,
Հէյքարի, Բախտանի, Բեղտինանի իշխանութիւն-
ները ընկան ոչ առանց ընդդիմադրութեան տա-
ճիկ կառավարութեան. Պետիր խանի ապստամ-
բութիւնը (1846), Եղդանչիւրի կռիւները (1854),
մի քանի պետերի առաջարկները Կարինի ռուսաց
հիւպատոսին՝ ընդդէմ տաճիկ կառավարութեան
(1876), Շէյխ Իպատուլլահի ծրագիրը միեւնոյն
մտքով (1880) — ահա մի քանիսը այդ փաստե-
րից:

Միեւնոյն տրամադրութիւնը պէտք է լինի
քրտերի մէջ նաեւ դէպի ռուսները: Քիւրտ պե-
տերից շատերն են հասկանում, որ ռուսաց տի-
րապետութիւնը կորստաբեր է իրենց նիստ ու
կացի, իրենց արտօնութիւնների եւ ցեղական ամ-
բողջ կազմի համար: Ռուս զնդապետ Կարցովը,
որի նկարագրի հետ մենք արդէն ծանօթ ենք, ուղ-
ղակի յայտարարում է.

«...1827 թուին, երբ կոմս Պասկեւիչը տիրեց Երեւանեան խանութեանը, քրտերը հաւատարմութեամբ ծառայում էին Երեւանեան սարտաքներին եւ ամէն կերպ օգնում էին նրանց *ռուսներէ դէմ*: Բացի կրօնական պատճառներէց՝ նրանց դրդում էր պատերազմել մեր դէմ այն *միանգամայն հիմնաւոր համոզմունքը*, որ երկրում ռուսների հաստատուելուց յետոյ՝ վերջ կը դրուի նրան վայրենի ազատութեան, նրանց կամայականութեանը եւ աւարառութիւններին»:

Մենք ոչ մի կերպ չենք մոռանում ի հարկէ, որ՝ չնայելով այս ատելութիւններին դէպի տաճիկ եւ ռուս կառավարութիւնները, չատ յաճախ քրտերը, շնորհիւ իրենց կեանքում տիրող պայմաններին, սոսկալի գործիք են դառնում իրենց թշնամիների ձեռքում՝ ի վնաս հարեւան ժողովուրդների: Բայց քանի որ անհերքելի են այս տրամադրութիւնները, որոնք անշուշտ նոյնպէս ունին որոշ արմատներ քրտական կեանքում եւ որոնց արտայայտութիւնը եղաւ, ի միջի այլոց, «համիտիէին» չատ ցեղերի չմասնակցելը, ինչպէս նաեւ մինչեւ վերջին ժամանակներս տեղ-տեղ պահպանուող քրտերի կիսանկախ դրութիւնը, — մենք կարծում ենք, որ կայ որոշ հող, որի վրայ կարող են մշակուել եթէ ոչ մշտական, դոնէ ժամանակաւոր, եթէ ոչ լայն ծաւալով, դոնէ մասնաւոր համաձայնութիւններ այս կամ քիւրտ պետերի հետ:

Եղիտիները ժողովրդական մի երգ այս խօսքերն է պարունակում. «Բորենին խնայում է կեանքը եւ միայն դիակներ է հանում դերեղմանից, իսկ փաշան երիտասարդների արիւնն է խումում... Անիծուի հօրը, որ դուժ չունի»...

Ուրեմը են քրտերի համար այդ «դուժ չունեցող հօրները»՝ թուրքերը, ռուսները թէ՛ հայերը... Անկարելի է, որ քրտերի մէջ չգտնուեն իրենց դրուժիւնը բաւականաչափ դիտակցող պետեր, որոնք չկարողանան այս հարցին պատասխանել այն ձեւով, որ համապատասխանում է իրենց եւ մեր փոխադարձ շահերին:

Բայց եւ մենք հայերս պէտք է ջանանք այդ դիտակցութիւնը նրանց ներշնչել: Միայն՝ դրա համար մենք չունենք ուրիշ միջոց, քան մեր սեփական ուժերը հարստացնելու, եւ կենդանի օրինակներով ապացուցանելու, որ մենք ընդունուկ ենք պաշտպանել մեր եւ շատ անգամ նաեւ մեր հարեւանների շահերը: Կ'ունենանք այդ ուժը, կ'ունենանք եւ քիւրտ դաշնակիցներ: Հակառակ դէպքում հայերը աւելի ձեռնտու պիտի մնան քրտերի համար իրրեւ հարստահարութիւնների եւ թալանի առարկայ, քան իրրեւ զինակիցներ ընդհանուր թշնամիների դէմ:

1901



Քրիստափոր Միքայելեանի կիսանդրին
(Սոֆիա)

ԿՈՎԿԱՍԱՀԱՅԻ ՏԱԳՆԱՊԸ

«Այս է իմաստութեան վերջին խօսքը —
նա է միայն արժանի ազատութեան եւ կեան-
քի, ով որ ամէն օր կռուով նուաճում է նը-
րանց»:

ԿԷՕԹԷ («Ֆաուստ»)

1825 թուին «Խելփից պատուհաս»ի հռչակա-
ւոր հեղինակ եւ Արեւելքին քաջ ծանօթ Կրիպոյե-
տով իր բարեկամ Պեդրիչեւին Թէոդոսիայից ուղ-
ղած մի նամակում գրում էր. «Ճեմովացիներից
եւ հովիւ-քաթարներից յետոյ Ղրիմ եկանք մեմֆ
(ռուսներս), — ընդհանուր ժառանգներս, — իսկ
մեզ հետ մանա՛ւ եւ Երման ոգին, այդ սովորական
մեր ուղեկիցը Արեւելքում եւ Արեւմուտքում»:

Եւ առաջ ընթանալով միշտ հաւատարիմ ա-
ւերման իր ոգուն՝ Ռուսաստանը, ինչպէս անց-
եալում, նոյնպէս եւ այսօր՝ ներկայացնում է
ընդհանուր հալածանքի, ընդհանուր աւերածի ու
բռնութիւնների մի լայնածաւալ ասպարէզ: Ազ-
գութիւն չմնաց Ռուսաստանում, որ չճշդութեամբ,
ժողովուրդ չմնաց, որ չխեղդուէր, խօսք, կար-
ծիք, իրաւունք, օրէնք չմնաց, — նոյնիսկ կայ-

սերական գահերից հռչակուած, — որ չտրորուէր : Իշխողների եւ ստրուկների, զիշատիչների եւ զոհերի, լրտեսների եւ լրտեսուողների մի ահաւոր բեմ է դա՝ փոխադարձ ոխի եւ ատելութեան կրքերով թունաւորուած : Ռուսաստանը մրցում է Տաճկաստանի հետ պետական կեանքի բոլոր ասպարէզներում՝ նոյնչափ յաջող բացասականում, որչափ եւ դրականում : Եւ վատաբախտ հային վիճակուած է ապրել, օր-արեւ տեսնելու իրաւունք հայցել այդ երկու մահաբեր բռնակալութիւնների սահմաններում՝ «սատանայի եւ խորը ծովի միջեւ», ինչպէս ասում են անդլիացիք :

Եթէ այս դրութիւնը ընդհանրապէս պարզ չէր մեր նախորդների, մեր սրապերի ու հայրերի համար, հապա 80ական թուականներից սկսած, այստեղ եւ այնտեղ, մէկը միւսի ետեւից տեղացող ծանր հարուածները այլեւս կասկած չթողին այդ մասին՝ ժամանակակից սերունդների մէջ :

Եւ հայ դպրոցների փակումից յետոյ, ահա մենք ականատես ենք հայ եկեղեցական կալուածքների յափշտակման : Այդ կարգի երեւոյթները արդէն սովորական ճնշումների արտայայտութիւն չեն, այլ բացայայտ ձեռնոց, որ վայրագօրէն նետում է ուս աւաղակապետութիւնը կովկասահայի ազգային ինքնորոշութեանը : Ինչպէս Տաճկաստանում, նոյնպէս եւ Ռուսաստանում ի լուր անցան ուրեմն «լռութեան», «խոհեմութեան», «բարեմիտ հպատակութեան» եւ

«յարմարութիւն» այն բոլոր պատգամները, որ կովկասահայր դաւանում էր ռուս կառավարութեան վերաբերմամբ: Ի զուր էինք մենք լսում, ուրեմն, մեր անասնացած բուրժուազիային ու նրա որդեգրած նորադոյն մտաւորականութեան ներկայացուցիչներին՝ այդ դարչելիներին, որոնք ընդունակ են, կառավարութիւնից վարձատրուելու չափ արժանի եռանդով, հայ ժողովրդից պատրաստել խողխողունող ոչխարների կամ այլասեռուած անտարբերների մի հօտ միայն: Ի զուր էր ուրեմն կովկասահայր հետեւում իր կղերին, — այդ պատմական անդամալոյծին, որ կախուած ժողովրդի յոգնած, արիւնոտ մարմնից, բաղմել էր էջմիածնում, առաջնորդարաններում, պետական դպրոցներում եւ այլուր՝ դատախազների, նահանգապետների եւ յետին ոստիկանի հրամանները կատարելու համար: Ի զուր էինք, ուրեմն, կեանքի զձուձ շահերից մղուած, — ինչպէս այդ արեւ ենք հայերս շատ անդամ, — այստեղ եւս խլացնում մեր մէջ բոլոր բարձր պահանջները՝ պատուասիրութեան, համարձակութեան, զոհողութեան, աղնիւ պայքարի մեր ամենալաւ հակումները:

Այո՛, ի դո՛ւր, բոլորովին ի զուր անցան այդ բոլոր խաբուսիկ ջանքերը, «գլուխութեան» այդ թունաւոր քաղաքականութիւնը, անսիրտ ու ստրկամիտ «խելօքները» այդ վարակիչ, այդ անբարոյականացնող եւ միմիայն իրենց «խելօքնե-

րի» Համար անձնականապէս չատ ձեռնտու երեմիականները :

«Դրօշակ»ի ներկայ Համարում(*) տպուած «Կովկասեան խապրիկները» եւ մի շարք թղթակցութիւններ արդէն տեղի ունեցած հակակառավարչական ցոյցերի մասին՝ զաղափար են տալիս այն դիմադրական տրամադրութեան, որ արտայայտում է կովկասահայերի մէջ: Պատկերը լըրացնելու համար առաջ ենք բերում կրկին մի կըտոր մեր ընկերոջ մի նամակից .

«Կալուածների յափշտակման այս տագնապալից խնդրում ամենէն ուշագրաւ երեւոյթն է ժողովրդի ծայրէ ի ծայր ցնցուելն ու շարժուելը: Հայ ժողովուրդը ելեկտրականացել է մի կրակով, մի զգացումով — դիմադրել, կռուել, արիւն թափել. գիւղ, քաղաք, համարեա ամէն դասակարգ, ամէն հասակ այժմ միատեսակ են զգում ու մտածում, միատեսակ պահանջներ արտայայտում, միատեսակ ծրագիրներ կազմում՝ վրէժխնդրութեան, ինքնապաշտպանութեան, եւայլն: Լեռներում եւ քարձրաւանդակներում ժողովուրդը գինւում է: Մի տեղ հանդիպեցի մօտ 200-300 երիտասարդների՝ ձիաւոր, գինավառ, սպասող ազդանշանի, որ գրոհ տան Մայր-տաճարի պաշտ-

(*) 1903, Օգոստոս:

պանութեան համար: Ահա ինչու էջմիածինը պաշարուած է զօրքերով:

«Դուք լսել էք երեւի Աշտարակի ցոյցի մասին, բայց չէք լսել, երբ Վաղարշապատի գաւառապետը հրամայում է կոզակներին՝ մտրակներով հալածել ժողովրդին դէպի գիւղ. այն ժամանակ Օշականից կոզակների ու գաւառապետի վրայ տեղում են հրացանի գնդակներ այգիների խորքերից եւ ժայռերի արանքներից, ու գաւառապետը ստիպւում է կոզակներով յետ գնալ:

«Այլեւս անկարելի է գտնել ընդհանուր ցասումը, ինչպէս անկարելի է Մասիսից ներքեւ քոչող քարաժայռերը կանգնեցնել»:

Ողբերկն տրամադրութիւն, սրտի խորքում անպատուած, վիրաւորուած ժողովուրդի զայրո՞յթ, ո՞ւր էիք դուք մինչեւ այժմ... Եթէ դըպրոցների փակման ժամանակ հանդէս գայիք շատ նուազ չափերով անգամ, դուցէ խտերիք Կալիցիներին, դահիճ Պլեկենների եւ անուղեղ Նիկոլաների համար այսօր ճանապարհը դէպի մեր եկեղեցական կալուածքները այնքան բաց չհամարուէր, որչափ այդ երեւաց այժմ:

Բայց անցածը անցել է, եւ միանգամայն մըլխիթարական է այն վճռական սթափումը, որ տիրել է վերջապէս կովկասահայ հասարակութեան եւ ժողովրդին: Մենք յոռետես չենք եւ կարծում ենք, որ մի անգամ արիւնով սրբադործուած դը-

րութիւնը կ'ունենայ իր նշանակալից հետեւանքները եւ այլեւս անդարձ պիտի անցնին-դնան հայ յեղափոխական շարժման առթիւ օրօր երգողների ժամանակները: Անէ՛ծք այսուհետեւ լռութեան, համբերութեան եւ ամէն տեսակ «խոհեմութիւնների» առաքեալներին: Նղո՛վք այսուհետեւ՝ կըռուից խուսափելու, հարուածի տակ ընկճուելու, զէնքից փախչելու, վախ ու երկիւղի տեսակէտից իւրաքանչիւր քայլ լուսաբանելու ընդունակ՝ ամէն կարգի խրտուիւղակներին: Մեղկ անդորրութիւնը չէ, որ ապահովում է մարդկային Իրաւունքը, այլ Կռիւր՝ անդուլ, անվկանդ: «Առանց կռուի չկայ իրաւունք, ինչպէս որ առանց աշխատանքի չկայ սեփականութիւն»: Որքան ճիշդ է ասուած, թէ «երեսիդ քրտինքով պիտի վաստակես քո հացը», նոյնքան ճիշդ է եւ այն՝ թէ «կռուի մէջ միայն պիտի գտնես քո իրաւունքը»... «Արդարութիւնը մի ձեռքում բռնած ունի կշիռ, միւս ձեռքում՝ սուր: Կշիռով նա կշռում է իրաւունքը, սրով պաշտպանում, հաստատում է նրան: Սուրբ առանց կշռի՝ մերկ բռնութիւնն է, կշիռը առանց սրի՝ իրաւունքի անդօրութիւնը», — այսպէս է տրամաբանում գերմանացի Երինգ, եւրոպական ամենահռչակաւոր իրաւաբաններից մէկը:

Թուլամիտ պէտք է լինել՝ այս խօսքերում պարունակուող ճշմարտութիւնը չըմբռնելու համար: Սակայն եթէ իրաւունքը իր պաշտպանու-

Թեան համար կռիւ է պահանջում, հասկա կռիւը
 իր յաղթանակի համար նեցուկ պիտի ունենայ՝
 ուժը: Ուժն է, որ կառավարում է աշխարհս, եւ
 մենք ձեռք կը բերենք մեր ուղածները՝ երբ ուժ
 կ'ունենանք: Ո՞վ նոյնիսկ մի հասարակ լակէյի
 պաշտօն կը հաւատար այսօրուան ռուս կայսր Նի-
 կոլա Ա.ի պէս ապուշին, եթէ նա չլինէր Ալեք-
 սանդը Գ.ի որդին. ո՞վ այնպիսի մի լուսնոտի՝
 ինչպիսին է Կալիցինը, հասարակ ախոռապահի
 դեր անդամ կը յանձնէր իր տանը, եթէ նա մե-
 ծացած չլինէր ռուս կայսերական աւագակարունի
 մօտերքում: Բայց ահա այդ այլասեռուած յի-
 մարների, այդ ցաւալար լրբերի իրար վայել
 խմբակցութիւնը՝ յենուած որոշ աւանդութիւն-
 ների եւ հպատակ ժողովուրդների տգիտութեան
 վրայ, իր տրամադրութեան տակ է առել միլիառ-
 ների պիւտճէ եւ՝ իշխում է, ինչպէս ուղում է:
 Նոյնն է եւ Տաճկաստանում, ուր Ապտիւլ Համիտ
 կոչուող հրէշը, եթէ ծնուած չլինէր հպատակի
 ընտանիքում, վաղուց արդէն, իբրեւ ստորագոյն
 կարգի ոճրագործ, կախաղան կը լինէր հանուած:
 Նոյնն է եւ ուրիշ միապետական ու կէս-միապե-
 տական երկրներում:

Համարձակութիւն է հարկաւոր՝ իշխողների
 լպիրշ երեսին չարտելու համար իրենց պատշաճ
 տեղը մարդկային հասարակութեան մէջ. բայց
 այդ բաւական չէ: Իշխողների կաղմակերպուած
 ուժի դէմ հակադիր ուժ ստեղծելու համար ան-
 հրաժեշտ են.

ա) Ընդհանուր դրութեան եւ շահերի պարզ գիտակցութիւն.

բ) Ոչ մի տեսակ զոհողութիւններէց յետ չկանգնելու անյողողղ վճռողականութիւն.

գ) Համաձայնութիւն, համերաշխութիւն կըռուելու կոչուող տարրերի մէջ:

Անդրադառնալով ընդհ. հայկական կեանքին այս պայմանների տեսակէտից, կարելի է ընդունել, որ վտանգաւոր կացութեան գիտակցութիւնը օրէցօր աւելի եւ աւելի է ծաւալում: Հայ ժողովուրդը իր գլխաւոր եւ երկրորդական մասերում այսօր արդէն տեսնում է, թէ որքան նըման են Համիտ եւ Նիկոլա, քիւրտ եւ կոզակ, մէկը՝ դաշանութիւնը եւ արիւնարբութիւնը զէնք ընտրած, միւսը՝ մարդատեսացութիւնը եւ շնականութիւնը:

Զոհողութեան ընդունակութիւն եւս արտայայտեցինք. Պոլսի, Սասունի, Վանի, Զէյթունի եւ Տաճկահայաստանի բազմաթիւ ուրիշ վայրերի տուած արիւնին զնաց միանալու Գանձակում, Թիֆլիսում, Բազում եւ այլ տեղերում յանուն հայ ժողովրդի իրաւունքների նահատակութեանը արիւնը:

Համերաշխութեան սկզբունքը չեչտուած է

արդէն այն դործօն հետաքրքրութեամբ, որով
ռուսահայը հետեւեց տաճկահայկական դատին,
իսկ այսօր դալիս է նոր արտայայտութիւն գրտ-
նելու այն բողոքների մէջ, որոնցով տաճկահայ
հոգեւորականութիւնը, ժողովուրդը եւ ուրիշ դա-
ղութներ ձայնակցում են ռուսահայի կռուին՝
ռուս կառավարութեան դէմ:

Սակայն այդ բոլոր դրական երեւոյթները
կադմում են դեռ եւս անհրաժեշտ պահանջների
սաղմը միայն: Մինչեւ այժմ ո՛չ զոհողութեան
ինքնավստահ պատրաստականութիւնը ընդգրկեց
ազգութեան բոլոր դասակարգերը, ո՛չ էլ համե-
րաչիութեան, միաբանութեան սկզբունքը դար-
ձաւ կենդանի պահանջ, արիւն ու մարմին՝ ամէ-
նուրեք հալածուող հայ տարրի մէջ: Ժամանակ
է վերջապէս, որ ներկայ մահաշունչ կացութեան
դիմաց, երբ տաճկահայկական կոտորածներից
յետոյ, գուցէ, գտնւում ենք կովկասահայկական
կոտորածների նախատօնակին, կռուելու անդրդ-
ուելի վճռողականութիւնը եւ իրար խառնուելու,
իրար հետ միանալու, իրօք մի ամբողջութիւն
կազմելու միահամուռ, միահողի պահանջը մեր
ընդհանուր նշանաբանը դառնայ: Պատուել է հար-
կաւոր քարտէսների վրայ այս կամ այն աւաղա-
կապետի կամքով գծուած սահմանները, ջնջել է
հարկաւոր այն աշխարհադրական ներկերը, որոնք
մեզ բաժանում են իրարից եւ որոնք առհասարակ
մշտական չեն, իսկ երբեմն շատ կարճատեւ են

լինում: Ո՛չ մի բռնութիւն, ո՛չ մի հալածանք,
ո՛չ մի սահման չէ կարող բաժանել մի ժողո-
վուրդ, եթէ նա, տոգորուած ընդհանուր շահե-
րի գիտակցութեամբ, ունի նաեւ կռուելու ան-
սասան վնասակաւութիւն եւ կապուած, միացած
է դարերով սնուած ու պահպանուած ընդհանուր
բնազդների ու զգացմունքների առողջ զարկերով:

Համարձակութի՛ւն դա՛հակալ խրտուիլակնե-
րի եւ նրանց շրջապատող, նրանց գործակից բո-
լոր դահիճների եւ անբան ստրուկների դիմաց...

Ինքնավստահ վճռականութի՛ւն՝ ընդհա-
նուր շահերի գիտակցութեամբ լուսավառուած...

Մէ՛կ նպատակ, մէ՛կ ամբողջութիւն՝ յեղա-
փոխական անհաշտ կռուի համար...

1903

— Վ Ե Ր Զ —

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Յառաջարան	7
Հ. Յ. Դ. ՋԱԿԱՐԵԱՆ ՈՒՍ. ՄԻՈՒԹԻԻՆ	
Երկու խօսք	9
(Բ. հրատարակութեան առիթով)	
Քրիստափոր Միֆայէլեան	17
ՓիէՌ ՔիՅԱՐ	
Ամբոխային տրամաբանութիւն	29
Պատմական չարիք	127
Միութիւն քուրճերի հետ	165
Հայ-ֆրտական յարաբերութիւններ	179
Կովկասահայի տագնապը	199

ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆԻ
ՎԱՀԷ ՍԷԹԻԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

Պատուէր	562
Տպաքանակ	2000
Պրակ	13
Աւարտում	30-9-81



ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆԻ ՎԱՀԷ ՍԷԹԻԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

PRINTED IN LEBANON
HAMASKAÏNE W. SETHIAN PRESS

■ Հայ յեղափոխականները ոչ միայն մաս չունին կոտորածների այդ իսկական պատճառներում, այլև — խորին համոզմունքով պնդում ենք — նրանք իրենք, ամբողջ հայ յեղափոխական շարժումը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ նոյնպես մի անհրաժեշտ բնական հետեւանք միեւնոյն տնտեսական ու պատմական - քաղաքական պատճառների:

■ Մենք կարծում ենք, որ մեր յեղափոխական շարժումը, ի միջի այլոց, հէնց նրանով արտայայտեց իր կենսունակութիւնը, իր ճկունութիւնը եւ ամենէն աննպաստ պայմաններին յարմարուելու իր ընդունակութիւնները, որ նա կարճ ժամանակամիջոցում ըմբռնեց կռուի բազմազան միջոցները՝ սկսած համեմատաբար խաղաղ բնաւորութիւն ունեցող բողոքներից մինչեւ ուժանակի գործածութիւնը, սկսած անհատական տեռորներից մինչեւ ժողովրդական շարժումները:

■ Եթէ մարդիկ ուզում են ձեզ հաւատացնել՝ թէ իրենք «ուրիշ համոզմունքներ են դաւանում» այն ժամանակ, երբ կա՛մ ոչինչ չեն անում ոչ մի տեսակ համոզմունքների համաձայն կամ յանուն «գերագոյն շահերի» միայն թունաւորում են հասարակական կարծիքը եւ կամ օրուգիշեր օդը թնդացնում յանուն բանուորական «յաւելեալ աշխատանքի», բայց մնում են ստոյիկեան սառնասիրտներ մի ամբողջ ժողովրդի «յաւելեալ արեան» դիմաց, մենք, թո՛ղ ներուի այդ մեզ, չենք կարող այս դէպքերից եւ ոչ մէկում զգալ մեզ՝ ուշադրութեան արժանի հակառակորդների դիմաց:

